

Батьки

Панас Мирний

– Я тебе, сучко, роздеру! Я тебе розметаю! Шматочка живого не zostавлю! У кого се ти вдалась така неслухняна? У тих лобурів – Грицька та Івана?.. Я-а тобі, я тобі дамі – кричала раннього осіннього ранку Параска Грицаїха на свою дочку Галю, котра, забившись у глухий куток хати, між піччю і кочергами, стояла і неутішно плакала.

Невеличке кругле личко її було все змите слізьми, чорні оченята аж горіли ними; тоненьке шовкове волоссячко пасмами порозсипалося по білому чолі, лізло у вічі. Невеличкі рученята неспокоїно бігали по личку, витираючи сльози, бруднили його. Важке зітхання спиралося у грудях і раз по раз виривалося здавленим криком плачу.

– Вона завжди так; вона ніколи мене не слухає. Кажу: дай води – хоч би з місця! А мені треба уроки учити. Учителю і вчора нахвалявся: бути тобі, каже, Василю, у сажі... А я чим винуватий? Позавчора картоплю вибирали... Ви сказали: іди вибирати, покинь книжку... Учора вп'ять квасоллю молотили. Коли його ті уроки вчити?.. Кажу: води дай, а вона ще й лаятись почала, – жалівся Василь матері на сестру.

– Чуєш, сучко? Чуєш?! – кричала Параска на всю хату, і лице її наливалось кров'ю. – Чуєш, кажу! Він тобі помагав учора і позавчора, а тобі важко було устати води подати? Так тобі гарно, коли його зоставлять у школі без обіду? Бач, сміття! бач, погань яка! І в кого ти вдалася, каторжна? У кого зародилася, проклятуща? Краще б малою була луснула! – проклинала Параска дочку.

Василь сидів на лаві біля столу над розкритою книжкою і радо слухав, як мати банітувала сестру. Його думки далеко були від книжки; його очі, знай, бігали то поза вікном, де горластий півень несамовито голосив на увесь двір, то по хаті... Йому так не хотілося учитись... і урок трудний такий, і учитель такий непривітний, сердитий... Коли б воля – побіг би він тепер на улицу до хлопців, у м'яча грати, свинку туряти! Ніт же, сиди над сією осоружною книжкою, довби її... Щасливий Грицько та Івась, що не учаться, бігають тепер! А він?..

Устав він сьогодні рано; мати пішла на вгород по буряки, Галя вимітала долівку. Йому на заваді і тихе шуршання притертого деркача по долівці.

– Не кури! – кричить він на сестру.

– Хіба я курю? Я злегенька мету.

– Покинь! – наказує Василь.

– А як мати прийдуть; спитають, чому не метена долівка? Що я тоді скажу?

Василь помовчав, косо поглядаючи на сестру, потім почав бурчати:

– От накладила! як чорт дорогою... Хоч би віник помочила, проклята!.. Дай води!

Галя мов не чула, замітала хату. Уже зосталося тільки біля порога.

– Галько! Кому я кажу? – гукнув Василь.

– Що? – піднявши голову, пита сестра.

– Води дай! – крикнув удруге Василь.

- Чи тобі важко самому устати напиться? - спитала Галя.

- Води дай! - одно гукає Василь. - Ти не бач, що я роблю?

- Що ж ти робиш?

Василь, як кіт, стрибнув з лави, вирвав деркач з рук у Галі і швиргонув його під піл.

- Води дай!

- Не великий пан - сам нап'єшся! - відказала гнівно Галя і нагнулася за деркачем.

З усього розгону Василь ударив її кулаком по спині. Галя присіла і, вхопившись за спину руками, залилася слізьми.

- Води дай! - одно вигукує Василь.

Щось за тінь пробігла повз вікно... Галя стояла спиною до його і не бачила, що то мати; зате Василь зразу побачив і побіг на своє місце.

- Кажу, дай води! - гукає він з місця... Галя плаче.

- Що це у вас? Чого ти ревеш, рево? - пита, уступивши у хату, мати.

- Отой... - ридаючи, хвалиться Галя, - ударив з усієї сили... кулаком... по спині...

- Бреше вона, мамо, їй-богу, бреше! Вона мете, курить; підняла таку кіптягу - дихати нікуди. Кажу: покинь - не слухає... дай хоч води - а вона почала лаятись. Так я вирвав віник з рук та й підкинув під піл. А вона ото у сльози, - виправлявся Василь.

- Брешеш... ти вдарив мене, - плаче Галя.

- Мовчи, сучко! Мовчи! - гукнула мати і напала ото дочку...

Не первина Галі терпіти від матері лайку, скубку, штовхани; щасливий той день, коли проходив без їх. З самого малу незлюбила її Параска, з того часу, коли болісний крик її оповістив світові, що на йому народилося нове життя; з того часу, як баба-повитуха, обдивившись, поздоровила Параску з дочкою, серце матері забилося ненавистю до дитини.

Чого? через віщо?

Параска і родилась, і зросла у Ратієвському дворі. Перші роки пройшли у розкошах, у достатках. Вона була ключниці Оришки дочка. Батька свого зовсім не знала, бо уродилася через півтора року після його смерті. Остап, дворецький Ратієва, був уже старим дідом, як князь Ратієв звелів йому одружитися з Оришкою. Оришку купив князь за сотню рублів. І гріх було слова сказати, щоб Оришка не стоїла тих грошей: молода, висока на зріст, чорноволоса, чорноока, а на лиці - як калина.

Пан давно хвалився Остапові, що він його нагороде як слід за вірну службу. І сміялися ж ратієвці, коли пан, прикликавши Остапа та Оришку до себе, сказав: "Оце тобі, Остапе, за твою вірну службу і нагорода! Бери оцю дівку за руку та веди до шлюбу; повінчайтеся та й живіть щасливо..."

Остап нічого не одказав панові, не ослуhavся. Не було чоловіка вірнішого від Остапа на всьому дворі. Він був завжди з паном; у такій шанобі у пана; з'їздив з ним багато чужих сторін, бачив багато світу і перед дворовими вихвалявся тим... гудив неотесане мужиччя за їх нещирість, за їх невдячність. Він не знав ні батька, ні матері, ні брата, ні сестри; все те для його був пан. Вірний та щирий слуга!

І добре ж пан нагородив його за вірну службу! Де знайдеш таку красиву та показну

дівку, як Оришка? Не дворецькому Остапові, старому горбатову дідові, вона під стать, а наряди її, то чи й панянка де краща знайдеться від неї! Чого ж Остап, одійшовши від пана, ще дужче мов згорбився? Чого по жовтому, карбованому зморшками обличчю пройшла якась темна тінь: воно ще дужче пожовтіло, аж помуріло, у мутних старих очах засвітила туга – глибока думка?..

Козачок Петрушка хвалився у горничній дівчатам, що він, якось зайшовши в Остапову хату, застав, як той, схилившись над сундуком, перебирав одержу. Петрушка, не примітивши Остапа, перебіг аж до столової й озирнувшись, він побачив, що з очей у Остапа бігла якась вода... Остап одвернувся і охриплим голосом спитав його: "Чого тобі треба?" Петрушка ніколи не чув такого глухого, такого суворого голосу в Остапа. Він мерщій утік через столову.

На другий день усі бачили Остапа з червоними очима і синім носом; від його несло хмелем.

– Чого се, дядюшка, од вас так горілка воняє! – спитала його цікава горнична Горпина.

– Сертук поп'ятнився... чистив плями, – понуро одказав Остап.

У неділю повинчали їх. Остап, наче кам'яний, стояв коло своєї пари – не гляне, не повернеться до неї; а вона, наче зорями, світить своїми ясними очима... Весілля не грали, пан тільки подарував молодому й молодій по п'ятдесят рублів на нове господарство та нарік Оришку ключницею – тільки всього. Люди гомоніли, що Остап і не ночував тієї ночі з молодого, що бачили, як він кудись крався з двору. Ходила чутка, що він усю ніч просидів у жидівському шинку. Та чого люди не накажуть! Одно тільки було примітно: в Остапа, видно, одержа дедалі все старілася та п'ятнилася, а Остап не жалів ні рук, ні горілки, щоб її вичистити, і на ранок завжди несло від його таким хмелем... та ніс з дня на день робився все синіше та синіше.

– Чого в тебе, Остапе, ніс такий синій? – спитав його раз Ратієв.

– Від добра, пане, – одказав суворо Остап.

Ратієв свіркнув на його своїми чорними очима і одвернувся, а Остап за спиною пана таке зробив, про що, згадуючи, довго сміялися дворові, – висолопивши язик, наставив пальцями над головою, наче ріжки, помахав-помахав ними і в одну мить заскреготавши зубами, посварився своїм немощним кулаком.

І смішно ж було дивитися у той час на Остапа: так часто кривиться безздоровний хлопець над своїм дужим товаришем, і треба тільки дужому повернутися, щоб слабосильний знову перевернувся у покірного. Так і тут: тільки що пан почав повертатися, як Остап уже стояв, вирівнявшись, наче верства, і, покірливо опустивши руки, дожидав панського наказу.

Остап і року не прожив у парі. Тихо, наче гніт у каганці, зотлівало його старе життя. Молода жінка не закривала йому очей, бо його перевели у кухню, а їй ніколи – у горницях ключникувала. Стара немощна баба без мення, без назви ходила за ним, доглядала темними ночами, довгими літніми днями, аж поки він і не впокоївся. Хворий, він усе перевертався, лаявся, сварився комусь.

Перед самою смертю він тільки промовив: "Пане, пане!" – заплакав і скончався.

Жал івся то він на пана? Шкодував, що лиха доля одірвала його, вірного слугу, від свого господина? Хто знає?!

Зате пан шкодував за своїм вірним слугою: не тільки звелів його як слід поховати, а й сам ішов за труною трохи не в парі з Оришкою. Оришка плакала, голосила, як і подоба жінці по чоловікові. На могилі пан утішав її, обіцяючи, що за вірну службу її чоловіка він її так не кине, що ходитиме вона коло ключів, як і за життя покійного ходила. Оришка уйнялася, а на третій день реготалася з горничними так, що аж стіни гули, – вона таки і на норов була весела-реготлива придалася.

Через півтора року уродилася у неї дочка Парася; хоч і пізно трохи, оже пан все-таки велів на мення покійника записати. Дворові жінки трохи було не підняли на глуз, та їх чоловіки спинили.

– Дурні, – казали вони, – воно все по літах. Коли б Остап був молодий парубок, то, може б, і через місяць після шлюбу поспіло, а як старий уже він – то й через півтора року не пізно!

– Старе насіння! – увернула білолиця Малашка, жартовлива молодиця.

– То-то й є! – додав Грицько Кушніченко, і всі зареготалися.

Як знайшлася Парася, то чого тільки їй і немає: і бабки, і няньки; Оришці тільки одно залишилося: погодуй та й не знай нічого. Добре Парасочці, не лихо і Оришці: то була молода та здорова, а то ще поздоровіла. Загара, що набула Оришка дівуючи, зійшла з круглого лица – тепер воно стало біле та рум'яне, як яблучко наливчате; чорні брови, мов п'явки, уп'ялися над чорними блискучими очима; шия, руки, стан, груди роздобріли, розпухли – крупчатого називали її дворові.

Добре Оришці, як тому котіві, ні про віщо не думати, не гадати, усе їй є, всього доволі, чого тільки душа забажає. А Оришці того тільки й треба: аби поїсти ласо, виспатися добре, нарядитися, як слід ключниці багатого пана, та ще й князя. Про гроші, про чорний день вона ніколи не дбала, хоч дворові і шушукалися між собою: "Обчистить вона пана, як білочку, хай тільки очі закриє, – всі гроші до її рук перейдуть". Та вони не знали Оришки, не знали того, що вона хоч і в ключах ходить, а всім ворочає курноса Пидоря; що Оришка грошам і ліку не знає, не тільки що.

Дозналися вони тільки тоді, як умер князь та як Пидоря, не дивлячись на її тридцять літ, підхопила собі двадцятилітнього молодця з міських міщан, одкупилася, крамницю завела і незабаром купчихою стала, а Оришка тільки залишилася при своєму тілі та дорогих уборах; її і взяти ніхто не хотів. Пройшло років зо два, зо три, наряди поносилися, тіло спало... і з крупчатої Оришки вийшла нікуди кчемна баба-старчиха. За скільки літ розкоші та панування вона розучилася робити-працювати, жила більше споминками про старовину та важким зітханням.

Та й було об чому зітхати: після смерті князя добро його узяли в опіку, дожидаючи сина з столиці. З опікою пішли інші порядки: опікуни більше про те дбали, як би княжеське добро розносити, про людей їм було байдуже; їх тільки вивели з горниць і розселили по хатах. Оришці випала на долю кривобока стара хатина без стріхи, з

дірчавою оселею, без дверей у сіни; чи б'є дощем – вода на голову ллється, чи мете снігом – аж на піч наносе. Годувалася вона тим, що у місяць видавали: стільки там хліба, стільки сала, ріпи, буряків.

Спершу все те крутило у носі – вона оддавала людям свою долю, а сама збуде щонебудь, то й поласує, а як не стало чого збувати, голод не свій брат – почала і не таке їсти. Далі стало і того трохи, бо видавали тільки на її долю, а Парасочки не приймали в щот, хоч Парасочці уже десять років минуло... Прийшлося нужду терпіти, прийшлося з лихом колотитися. Воно б, може, і нічого, коли б не було у спомині того добра, що було колись, а то як згадає Оришка – так сльозами і обіллється.

Не менше горенька прийшлося дознатися і Парасочці. Викохана до десяти літ, як панення, вона не знала, де, що і як береться. Вона знала одно: "дай" – і те, що тільки душа її забажає, буде дано. Старий князь балував її не як дочку свого вірного слуги, а мов свою рідну дитину. Усяке її вередливе бажання здалека бачилось або ж пригадувалось.

Ще Парасочка спить, а для Парасочки і чай готовий, і молочна каша, і іграшки... Тільки очі розкрила – уже її заливають і забавляють. Вона звиклася з тим. Її нетерплячка розбирає, як не зразу вгадують її бажання, її вередливі примхи. З року на рік вона робилася непокірніше, вередливіше; чи то дивлячись на пана, вона училася вередувати, чи, може, кров панська унесла ту вередливість у її кріпацьке тіло.

А тілом не поскупилася наділити її мати: така і повненька, і біла, і рум'яна, і чорноока, чорнобрива, як мати, і на норов трохи скинулася на неї: весела, балакуча, жартовлива, як і мати була замолоду, і така безжурна, ласа на ласощі, на те, щоб добре поїсти, гаразд поспати.

Добре ж, поки було добре... а як нужда та недостачі прикрили їх своїми злиднями та дрантям, коли Парасочці хотілося паски з солодким чаєм, а мати давала сухий хліб з остюками до такого, що аж дим схоплюється, борщу, коли Парасочка не хотіла їсти і вередувала, то Оришка і духопеликів надає, – тоді у малому дитячому серці зло закипало, спершу на матір, а далі й на людей, що відняли від їх добро їх. Мучилась тоді Парасочка; кров панова голосно обзивалася у мужичих жилах дитини, і вона увесь світ ненавиділа – зло і заздрість звивали гніздо у тому серці ще змалечку. Коли дійшла вона до розуму, вередливість її де й ділася, зате заздрість, заздрість пекуча-палюча розбирала її.

Не раз, ради заздрості, вона крала, чого у неї не було, а на других бачила. Її страмили, били – вона все одно робила. Їй і страху немає. Чим вона винувата, що у неї немає того, що у других є? А б'ючи тільки ще дужче розпалювали її ненависть до людей. Вона хоче панувати, а її б'ють, заставляють робити. "Підожди ж! Не я буду, а панування добуду!" – зарубала вона на носі і ніколи не викидала з голови.

Як не сварилася, не лаялась, не билася Оришка, а не зробила з дочки працювитої кріпачки, невсипущої хазяйки, вірної слуги. На панщині вона не робила, як другі, а більше бавилася – заводила сміхи та реготи. Її полають, а в неї то голова розболиться, то в серце заколе, і в холодочку вона вилеже цілий день. Дома теж немає у неї ніякого

порядку: одяг розкиданий, кісники та стрічки і на печі, і під піччю валяються, де скинула що – там воно лежатиме хоч і вік.

Хоч бачила Параска, що його треба б прийняти, що воно і на другий раз згодиться, та раз надіване уже в неї старе, нікуди кчемне. Любила Параска уборами менжувати, коли б вона була багачка – на жоден день мала б новий убір. Та горенько – нужда: іноді приходитьсь одно носити, поки воно на ній і поділиться, обпаде, – а перемінити нічим – яке буденне, таке й празникове. Тоді для Параски наставали гіркі дні тяжкої муки та туги.

Вона вже дівка; і молода, і уродлива, а приходитьсь свою красу дрантям прикривати, пишну уроду у ганчір'я завірчувати. Коло неї хлопці, як хміль коло тичини, в'ються... хочеться їй з ними погуляти, уволу наредотатися, досхочу подуріти, а в неї ні стрічки доброї у косі немає, ні намисто не бряжчить на круглій, мов виточеній шиї, ні черевички не риплять на невеличкій нозі, ні нова спідниця не обхоплює високого стану, а тендітне біле тіло не тонкого льону сорочка прикриває, а матірка з десятки натирає його до розчосу. Горенько Парасці!

А ще більше горе, коли хто з дівчат або хлопців насміється з її благого одягу. Огню палючішого не треба – як у той час стане Параска; вилає усіх, утече додому і цілу ніч проплаче. Хлопці те бачили, і хоч липли більше всього до неї, а з старостами ніхто не потикався. Їм весело було з нею жартувати, гратися, а якби прийшлося вік зжити – не весело б воно, певно, жилося. Та й Параска не дуже б'є на дворових кріпацьких парубків – їй коли не панича, то купця, а вже найменше міщанина подавай.

Так літа ішли, минали, проносячи за собою більше лихе, ніж добре. Оришка умерла, а Парасці ще й краще: нікому її голови клопотати, нікому їй її провини вичитувати – сама, як знаєш, по своїй волі живи... Параска раділа. До того ще один судовий панич до Параски почав приставати.

Нагляділа якось раз Параска, мажучи панські сараї, молоденького панича, що гуляв по полю коло Ратієвщини.

– Панич! панич! – крикнула вона і з повними жменями глини кинулася через окіп до панича.

– Паничу! ідіть до нас мазати, – сміло присогласила вона його.

Слово по слову – розбалакалися. Уже Параска забула і про роботу, уже і руки об траву потерла; стоїть з паничем, щебече йому, наче пташка; а він, як сіренький котик, заглядає у чорні веселі очі, побликує на стрункий стан, на високе лоно.

– Чи у сад пускають? – спитався він.

– Пускають! пускають! Як можна паничів не пускати. От хлопців – друге діло... – І повела панича у сад.

Поки обводила його, поки обходила увесь садок, то й сонце сіло. Пішов панич, і Параска цілий вечір була неговірка, невесела. На другий день панич знову суне гуляти; і вже нікого не питає, прямо у садок чеше. На третій – знову; причастив щодня, а іноді і вранці рано сновигає по садку. Кому яке діло, що панич унадився гуляти, – хай гуляє! Параска собі не пропускає панича. Дворові жінки почали сміятися, а Парасці що за

діло? Плювати їй на їх посміхи! Он панич раз лент їй нових приніс, удруге – сережки срібні з червоними камінцями; утретє – намиста разків з п'ять. Параска щаслива така – землі під собою не чує, не ходе, а літає. Де взялися ті й гордощі; на парубків уже і дивитися не хоче, її займуть – а вона у лайку!

– Еге-е, то се наша Параска справді загордилася, панією сподівається бути! – казали вони. – А постій лиш, ми тому куцоштанькові полічимо ребра, чи не одійдуть від неї гордощі.

Засіли хлопці і спіймали їх обох на рові, де, гарненько обнявшись, сиділи вони та милувалися. Хоч паничеві і нічого не зробили, тільки карбованця на горілку взяли, оже панич не подарував їм того карбованця. Микиту Моринеченка та Сидора Голуба засадили в тюрму, других тягали по поліціях... Загомоніли спершу батьки та матері парубочі, а далі і всі ратієвці: "Як се так? Через таку погань, повію, та нашим дітям таку наругу терпіти? Ми і її, і його укландаємо!"

Паничеві ж нічого – він своє діло зробив та більше і очей не показував, а Параску ратієвці своїм судом гаразденько-таки одідрали. Вона сварилась: "Як сміють з неї так знущатися? Піду до його, хай жалобу напише, – він їх усіх у тюрму посаджає, на Сибірю зашле!.." І пішла... Разів скільки ходила, тільки він її не прийняв. Параска від страху і горя не знає, що їй робити; не йде у двір, бігає по полю, по Довгоселівці та голосить.

І треба ж було Йосипові Грицаєнкові стрінутися з нею у той час.

Йосип – Ониська Грицая син. Онисько – козак, живе на Довгоселівці, має землі десятин з сорок, огород добрий, леваду при огороді, хату на дві половини, п'ять пар волів, овечат десятків зо три, і сім'я невелика: він, жінка та два сини – Яків та Йосип. Якова, як старшого, старий призивчаював до господарства.

– Це хазяїн буде, – казав він, – а то – москаль.

У той війнолюбивий час багато брали людей у москалі, і Онисько бачив, що не минути білявим, як льон, Йосиповим кучерям гострої бритви голія, широку синову груднину прийдеться уквітчати блискучими московськими гудзями, на широкі плечі скинути важкий ранець, довгим дужим рукам прийдеться не ціпом орудувати, не коло плуга калятися, а перекидати, як іграшку, важку рушницю. Хоч і боліло серце старого, що його дитина занесе та, може, і зложить свою голову на чужій чужині, та що вдієш?

Онисько – добрий батько, не маючи волі вислобонити сина з рекрутчини, він зарані пильнував про те, щоб та рекрутчина не стала синові дуже важкою та гіркою. Що було в батьковій волі – він усе зробив: давав синові нагуляти здоров'я, не будив його рано, як Якова, не морив важкою роботою коло плуга, косовиці, жнив. Коли минуло Йосипові дванадцять літ – він віддав його до дяка у грамоту. "Що знати, то за плечима не носити, – казав старий, – а, може, грамота ще й у пригоді стане при його службі – писарем буде, а пошанується – до охвіцера дослужиться".

Йосип – цікавий хлопець, талановитий; зразу далася йому грамота, зразу він не тільки второпав її, а ще й полюбив.

Після трилітньої науки він так читав, що й дяка заткне за пояс, а писав – куди краще від самого дяка, у того літери мов п'яні, то сюди, то туди порозхилялися, а коли

Йосип напише – папір наче калачиками устеле, – літери рівні, круглі, стрічки – мов лава москалів на муштрі. І батько, і мати гордували своїм сином, хвалили дома, хвалили в людях.

Та добро, кажуть, і не без лиха: та похвальба, ті гордощі своєю дитиною, та воля, у котрій кохався Йосип, набирав силу, закрутили його молоду голову, задрали кирпу угору. Він бачив, що батько його – темний хлібороб, мати – мужичка, брат – слухняний робітник у сім'ї, а він?.. Він грамотний, він письменний, не буде копатися коло чорної землі, а буде служити богові і государеві.. Схоче – до охвіцера дослужиться, срібні остроги надіне, золоті позументи начепає, палети на плечі наложе... Він вище від свого роду буде та й тепер уже вище. Чи йому ж слухатися їх – йому, котрого одне слово законом цілій сотні буде. Часто і густо він ослушувався батька, матері, а брата – на брата він і дивитися не хотів.

Яків зовсім навпаки удався: чорнявий, не так високий та й не низький, більше натоптуваний і тихий-покірний. Чи дома він, чи немає – його ніколи не чутно: ходє собі то коло того, то біля другого копається; тоді як Йосип над усіма верховодить, а робити і не кажи. Коли батько нагукає на його, він, одбурмочуючись, піде з двору, то хіба на обід присуне.

– Де був? – питають.

– На москалів дивився.

Раз ото, сновигаючи, стрів він заплакану Параску. Її пишна врода, прилита слізьми, її велика журба його зразу уразили. Він почав розпитувати, хто вона, звідки, чого плаче, чого так убивається? Параска втекла від непрошеного розпитування білявого парубка – і вона його не знала доти. Йосип назирці слідив, куди вона піде. Параска сховалася у ратієвському садку і, скільки не ждав він її, що вийде, – не виходила.

Він повернув назад сумний, невеселий. Її чорні очі, її на шнурочку брови, стан стрункий, високий, личко молоде та красне, як роженька уранці під росю, – все так припало до його гарячого серця. А тут ще і сльози, такі гіркі, такі неодрадли! Зразу почув він, що у йому щось заколотилося, щось невідоме і разом таке любе, таке рідне; рідніше батька-матері, миліше всього на світі. Як йому хотілося утішити її, хотілося обсушити гіркі сльози – ніт же, втекла і не сказала, хто, звідки. "Та вже ж дознаюся", – рішив він... І не раз після того можна було бачити його, як понурий сновигав біля Ратієвщини, наче ждав кого. Він таки діждався свого: стрівся і поговорив з нею, тихо та любо побалакав.

Диво дивне сталося з Йосипом: то, бувало, нікому на світі не вступить, не послухає нікого, а то хоч у вухо бгай. Слухняний та покірний Йосип! і братові часом у роботі допоможе; батька слухає, матері догоджає. А вже Парасці – скажи вона слово – він і в огонь піде! так і пада коло неї, здалека побаче – шапку здимає, здоровкається.

Раз вона йому похвалилася, яка та панська робота важка та нагальна, як вона її сушить та в'ялить, як би вона бажала гуляти на волі, як та ластівочка літати коло свого добра, у своєму господарстві, де немає сварки, де немає лайки, де немає догани людської... Йосип, щасливий такий, поки слухав дзвінкого щебетання Параски, трохи

не повісився від важких думок, повернувши додому. Він пообіцяв Парасці, що вона його буде, що він її визволить з-під кріпацтва, коли так не віддадуть, він украде її і таємно повинчається. Він один піде проти усього світу!..

Міцно пригорнула вона його за се до свого серця і жарко-палюче поцілувала. Той поцілунок ще горів на його щоці повній. Ідучи додому, він роздумував, як його до батька-матері підступити, як їх ублагати, щоб згодилися Параску невісткою взяти, бо без неї йому світ не милий. Думки забігали вперед і малювали перед ним утішні речі: батько-мати, попротивившись трохи, – "господь тебе благословить!" – сказали...

Йосип радий, землі під собою не чує, поспішає додому. І нужно ж – у ту саме мить москаль йому дорогу перерізує. Наче хто келепом ударив Йосипа по голові... Ба! він сам невольний, він москаль! Його візьмуть, одірвуть від рідного краю, поженуть у чужу сторону, почнуть муштрувати... Уперше зроду він зненавидів Московщину і москалів, їх службу, їх муштру, їх тяжку неволю. Зненавидів, як тільки зуміє зненавидіти молоде серце, гаряча душа.

Перед його очима носилося господарське щастя: весела жінка, щебетливі дітки, своє господарство... ззаду визирала бурлацька, невольницька доля без ласки, без привіту, серед чужих, нерідних людей. Що б він дав, аби тільки минула та лиха година?! Так ніт же, він зарані намічений туди, трохи не з повитку намітили його батько та мати. Чого ж така неправда на світі? Що Яків таке, що не Якову йти, а йому? Старший брат? Чим же він винуватий, що Яків родивсь раніше від його?

Уночі йому не спалося, важкі думки клопотали йому голову... А тут ще чує: батько-мати шепочуться між собою.

– Щось наш Яків, Ониську, все задумується та задумується. Він і ходить, і робить, тільки все невеселий такий. І не хвалиться, щоб що боліло, а сумний ходе, слова від його не доб'єшся, – каже мати.

– Пора така, – одказав одрубо батько, – женити пора!

– Та я й сама думаю: доки йому бурлакувати? Хлопцеві двадцятий рік минає, слава тобі господи. Пора б одружити... Тільки на кому? У мене щось на приміті і дівчини такої немає. Плохута він у нас, а тут міські все такі бистрі – і пари йому між ними немає. Якби це на Йосипа, той би сам собі знайшов.

– Що ти з своїм Йосипом? То – москаль! – одрубав батько.

Розмова стихла. Він далі чув одно материне шептання. Видно, вона богу молилася. За кого? За Якова, за його?

Наче хто огню приложив до його серця, несказанна туга обхопила його. Він нарікав на долю, що судила йому таке гірке щастя, нарікав на батька, що, як зарубав, одно: москаль та й москаль! А може, його ще й не візьмуть? Може, коли б батько постарався та походив біля кого слід, він би і не пішов у москалі? То чого ж йому – меншому йти, а не Якову – старшому? Чого така повага Якову, а йому ні? Що, він не однаковий син, не одна кров тече у їх жилах?

То не любив він брата, а то ще більше зненавидів: коли б брат лежав тоді коло його, він би, здається, задавив його.

Цілу ніч не спав Йосип; удень і їв мало; ходить, як дурний. Хочеться йому до батька доступити, хочеться йому повідати свою душу, відкрити своє серце... а може, й зглянеться, а може, й зваже. Який батько ворог своєму синові. Та згадає вчорашню розмову... Москаль! – наче молотком ударить його серед голови і, похнюпившись, він геть одійде.

– Чого ти, сину, засумував? Об чім журишся? – питає його мати.

Йосип мовчав, доки кипіло його серце, доки було мочі мовчати.

– Повідай мені своє горе, – пристає стара.

Не витерпів Йосип і сповінив матері своє лихо.

Нічого не скрив син від старої, усе розказав їй і закликався-забожився, що коли його не спарують з Параскою, то він сам з собою порішить... Багато високого дерева в лісі, багато круч у річці!

Мати поплакала, пожурилася нещасливою синоюю долею і пообіцяла при слові батькові сказати. Очуняв, повеселів Йосип, та не надовго.

Після смерті матері, після того випадку з паничем непривітне стало Парасчине життя у дворі. Її допікали гіркими назвами, уїдливими докорами, вибивали паничем очі, звали латаною... Важким та гірким ярмом стало їй її життя. Вона не знала, як з його викрутитись, до того сама помітила, що з нею діється щось-то неабияке. Вона насідала на Йосипа своїми жалощами; Йосип одмовчувався, хоч у серці в його пекло пеклом заводилося. Він скільки вже раз допитувався матері: а що батько? Мати одказувала, що не вибере хвилини, щоб батькові сказати; хоч вона і казала йому, та, видно, недобру звістку одібрала від старого, коли синові не передала. Вона думала: пройде місяць-другий, охолоне Йосипове гаряче серце, одумається Йосип, і розладдя само угамується.

А тим часом сватання Яковове не загаялося. Сам старий їздив на хутори наглядіти собі невістку, а синові – жінку. Чує Йосип – уже і засватали Якова і весілля незабаром... Пекуча печія ухопила його за серце. Тепер, коли Якова оженять, не бачити йому кращого життя, як свого уха, одинокий на чужій стороні, у далекій Московщині скалатає він своє бурлацьке життя.

А тут Параска одно пристає:

– Що ж ти мене дуриш? Ходиш, топчешся та й ніякого проку з тії ходні... Топцюєшся, топцюєшся... Уже мені люди очі тобою висміяли, а ти ні слова. Коли визволиш з цього пекла каторжного?.. Що ж, ти мене з ума хочеш звести?

Тупим ножом по болячій виразці пиляли ті тихі слова Йосипа.

Він прийшов додому і прямо до матері.

– Що батько?

– Не казала. Сердитий усе такий. Зажди, сину.

– Я вже й так ждав... мочі немає ждати! Буде, годі, я сам знаю, що зробити.

Через два тижні ждалося весілля у Якова. Почалося порання, прибирання. Йосип ходив, як тінь. Він нікому ні слова, і йому ніхто нічого. За тиждень перед весіллям було якесь свято; день удався погожий, хоч уже листя падало, осінню пахло, а проте тепло

та ясно. Усі сиділи на приспі коло хати і гуторили то про те, то про друге, а більше про весілля. Йосип сидів геть одсторонь, мовчав; це знявся і пішов у хату. Він недовго там був, швидко й звернувся, тільки блідий чогось, непокійний. Не дивлячись ні на кого, він пройшов повз хату і почимчикував прямо на місто.

- Чогось наш Йосип зажурився. Не їсть, не п'є; уночі не спить... з тіла спав. Коли б ще не занедужав, - почала мати.

- Не візьме його лиха година! Хай не швендяє щоночі попід чужими дворами, то все гаразд буде, - суворо одрубав батько.

Розмова на який час затнулася, а там знову знялась. Ніхто не примічав, що Йосип, як тільки вийшов з двору, то, не озираючись, подрав чимдуж, наче тікав від кого.

Уже і смерклося - він не вертався; і вечеряти сіли без його.

- Бач, який він недужий! - промовив з докором батько.

Мати глибоко зітхнула; у неї чогось серце так трудно забилося... Ще ніколи вона не бачила Йосипа такого, яким він їй сьогодні увечері здався.

Пройшла ніч. На ранок пішла мати довідатись у Якова про брата. Яків спав у другій хаті, а Йосипа - тільки місце його тепле.

- А того не було? - болізно спитала вона.

- Не знаю. Видно, не було.

Старе матернє серце наче хто у жмені здавив.

- Це щось воно та значить, щось недаром його немає... І за сніданням не було, і к обіду не приходив.

- Йосип ночував дома? - спитав батько сина.

- Не знаю. Я його не бачив.

Батько тільки здвинув брови і промовив:

- Недужий! - А потім, помовчавши, додав: - Щось багато ми його учили, коли б ще не прийшлося переучувати!

Обід пройшов тихо, сумно. У кожного щось важке лежало на серці, кожен гнітив його у себе, не показуючи другому. Настав знову вечір, а Йосипа як не було, так і немає.

- Що ж це він? у мандри пустився? - сказав батько і пішов з двору.

Старий похилив прямо до Ратієвщини. Вернувся він - уже смеркло, зовсім стемніло і застав стару за сльозами.

- Чого ти скиглиш? Піди лиш краще обдивися, чи все гаразд в хаті? - обізвався він.

- Ще що вигадай! - непокійно одказала стара.

- Вигадуєш уже ти... Наш учений не на добре, видно, пустився... Он ратієвці дівки не дошукаються.

- Якої дівки?

- Якої? Його любезної!..

У старої серце похолонуло; як сиділа - так і прикипіла на місці.

- Піди обдивись, кажу, чи все гаразд?.. Від скрині ключі у тебе?

Стара мов не чула; серце її наче хто у лещатах давив; сльози душили.

Онисько грізний-суворий напружився у другу хату...

Пройшла хвилина-друга важкого ждання; не одна, не дві сльозини викотились з старих матерніх очей... Це наче з-під землі донісся до неї глухий Ониськів поклик:

- Явдохо! Явдохо! а йди лиш сюди.

Явдоха, утираючи сльози, підвелася, пішла у другу хату.

- Бач! - указав Онисько рукою на скриню, у котрої висів вирваний прибор.

Явдоха трохи не впала; скрикнула, кинулась до скрині! Яків, почувши крик старої, кинувся собі було до їх.

- Тобі чого? - грізно спитав Онисько.

Яків подався назад, а батько ще й двері зачинив перед ним і вернувся до скрині.

- Гроші усі? - мов у чавун ударив Онисько.

Явдоха кинулась до прискринку, де завжди були гроші. Онисько з-за спини її окинув прискринок своїм бистрим оком... в однім місці лежали золоті, в другім біліли срібні, в третьому чорніла мідь.

- А бамажки де? - спитав Онисько.

Рились-рились - бамажок немає. Прийнялись перевіряти усі. Недолічилися двох золотих, двох срібних карбованців, та бамажок; всього сотні з лишком не стало.

- Так оце син! Оце любимчик? Краще б ти малим був згинув! - скрикнув Онисько, одійшовши від скрині, і почав міряти ступнями хату. Явдоха, схилившись над скринєю, плакала.

- Геть! - одіпхнув її Онисько; приправив до дірки прибор, ударив його кулаком так, що він більше ніж наполовину угородився у скриню, з грюком зачинив кришку, запер замком і ключі кинув на долівку до старої, що, зігнувшись, розливалася сльозами.

Серце її боліло-розривалося. Її син, її рідна дитина став злодієм? Та ще у кого? Рідного батька-матір обікрав!.. Це плата за науку, за те, що вигодували-виростили його... Господи! чи сподівалася вона такого? Вона не знає в своєму роді нікого такого, хто б хоч крихту хліба затаїв, не то що гроші. А то гроші, та ще й неабияку силу - сотню рублів... Недаром він такий блідий, такий непокійний вийшов тоді з хати й напружився прямо з двору.

Її серце ще тоді заболіло-занило, воно ще тоді почуло лиху годи-я ну... Що тепер люди, почувши, скажуть? Вивчили, продзвонять, на свою голову!.. І нащо йому така сила грошей здалася?.. Прогуля-проп'є з тією чортовою хльоркою! "Ми крів'ю та потом копійку до копійки збирали, не кому ж - їм складали, а він у одну ніч усі спустить... Обійшла, причарувала його, бідного, бісова хльондра... Недаром він зісох так, недаром не їсть, не п'є; як дурний, як чмелений ходє. Уже як двірка - то добра не ждати. З тих дворових завжди усе лихो встає..." - розливалася стара Явдоха гіркими та палючими сльозами.

Онисько ходив по хаті, заложивши руки за спину, німий-мовчазний. Він, здається, не чув, як розлягалась стара, а хоч і чув, то не скидав на те ніякої уваги. Його наче з заліза скуте тїло тремтіло, по лиці пробігали уразливі смуги; лоб наморщився, брови зсунулись, а очі, як ножі проти огню, блищали-горіли.

Ніхто того вечора не вечеряв. Онисько не спав всю ніч, знай, ходив по хаті, човгав своїми зашкарубленими ногами.

На другий день – то Онисько був сірий, а то наче снігом покрився. А тут ще клопоти з весіллям. Стара мала вже одкладати.

– Не треба, – сказав Онисько.

У неділю спарували Якова. Чужі і рідні дивувалися, чого Йосипа на весіллі немає, допитувались старого, старої. Онисько наче не чув, одмовчувавсь, а Явдоха декому похвалилася своїм нещастям і гірко плакала, розказуючи.

Одгуляли весілля, молоду привезли до Ониська. Йосипа все не було. Тільки чутка про його щодня росла-ширилась, то приносила одно, то приносила друге.

У Чорному Яру, либонь, їх звінчано. Весілля було пишне та бучне; молодий і молода були такі наряджені; старости у червоних шовкових рушниках розгулювали; горілка річкою лилася... Весілля, либонь, було невдачливе, на другий день корогва на воротах не розвіталася, та й молоді не знать куди скрились. Одні казали, що бачили їх у Перещепині, другі – у Переволочні, третім хвалився, либонь, Йосип, що подасться на вільні степи у Донщину... Матернє серце розривалося на шматочки, слухаючи те про свою дитину; Онисько мовчав. Вороги Ониськові казали: даром то він мовчить. Певно, сам Йосипові і грошей дав і нараїв удрати... Зна, що Йосипові треба іти в москалі, від москалів ото і викручує... Хитрий старий!

Об різдві прийшла нова чутка: Йосип вернувся; найняв десь на Прилипці кривобоку хатину і оселився.

Одна жінка бачила їх обох у церкві і розказувала: змарнів Йосип, постарів, аж зігнувся мов, а вона – нівроку: молодіє та все товщає. Хазяїн, де жили вони, розписував на базарі: не живуть вони – бідують, у хаті – нужда та злидні невилазні. Парасці байдуже про те, один Йосип за всім. Вона знає нарядитися та з ким-небудь поцокотіти, а він – часом і коло печі свої руки каляє, горшки соваючи.

Не видержала мати – люди сказали, що в прилипчанській церкві вони бувають, – у неділю зібралась Явдоха у церкву. Хотілося їй і невістку побачити, та не так невістку, як сина, свою дитину. Пішла стара і бачила, як Йосип щиро богу молився, як він зісох-подався. Заболіло серце старої... купила свічку і понесла повз його. Проходячи, вона бачила, як Параска смикнула Йосипа за рукав і трохи не на всю церкву сказала: "Дивись, он твоя мати пішла". У тих словах чула стара гірку докору, регіт над її горем... Йосип затремтів, аж на лиці змінився і мерщій опустився на коліна.

Сумна-невесела прийшла вона додому, мало чого їла, мало чого пила. Увечері похвалилася старому, що бачила сина, і жалілася, як він змарнів-постарів.

– Так йому й треба! – суворо одказав Онисько.

Мати – всюду мати. Вона вже простила недавню сиг нову провинність, вона зовсім забула про неї. Вона бачила свою дитину замлілу-зів'ялу – хіба від добра то в'яне вона? У неї серце обкипає кров'ю, коли подума вона, яке горе, яку нужду та недостачу терпить її Йосип. Хіба для себе вони з старим працювали за свого віку молодого? Хіба на лихо вона носила, годувала, ночей недосипляла, доглядаючи своїх синів? Яків, слава

богу, пристроївся тепер... І пара якраз по йому прийшлася – тиха та робоча, і живуть вони мирно та щасно, не знають вони ні в чому недостатчі, не терплять нужди ніякої. Серце радіє, дивлячись на їх життя, як вони порпляться та голубляться. Чи дітки у їх будуть – є кому доглянути, є чим вигодувати.

А Йосип? Мов одірвана гілка від рідної деревини... Молодий-дурний, збився з пантелику – провинився... Чи вже ж то вина така, що нема їй опрощення довіку? Хіба він у чужого пішов брати? Хіба не своє він брав? Хіба не точить його серце жаль та досада, що таке зробив, проти свого роду пішов? Може, він і в'яне через те? Хіба йому не бажається назад завернутися?.. Та ба! Буде, кажуть, каяття, та не буде вороття. Чого ж так? Каятися ніколи не пізно, прощати сам господь навчає... І стара почала прохати Ониська за сина.

– Хіба ще він не одстраждав свого? – почала вона. – Коли б ти бачив – не Йосип, а тінь Йосипова залилася тепер від його.

– Годі!.. цить!.. – скрикнув старий. – Ти бачиш Якова? бачиш його життя? То і радій одним.

Явдоха замовкла, похнюпилася. Ні він, ні вона всю ту ніч не спали; він мовчки перекидався з боку на бік, вона все стогнала та зітхала.

У Явдохи після тієї розмови залилась одна надія. Батько не зрікався свого сина... її серце чує, що, коли син прийде, припаде до ніг старого, повиниться у всьому, – батько і помилує, і пожалує. І вона почала стороною розвідувати про синові наміри, почала через людей переказувати, хай прийде, повиниться. Йосип не приходив, не показувався. Разів скільки вона ходила на базар, щоб побачити його – і не бачила. Чула, що він ходив по роботах; він – хазяйський син, як простий наймит, робить на чужих людей... Що хотів стати десь писарем, та не прийняли... Що жінка і трохи не жаліє його, хоч він її як на руках не носить. Люди сміються і з його, і з неї, а він мов і не чує.

Минула зима, настала весна. Старий розпочав нову хату будувати задля Якова, а про Йосипа – ні слова, мов його немає у його, мов його не було ніколи... Старий дедалі все старів, горбатів; частіше жалівся: то те болить, то те трудить; іноді і цілий день проваляється у хаті... Частіше і щиріше почав богу молитись.

Ще поки Яків жив через сіни, під однією оселею, і Ониськові і Явдосі було веселіше, обоє раділи синовому щастю, а як перевели його у нову хату, – сум напав такий обох, що за день одно другому слова не скаже... своя хата стала гірше чужої! Так і норовить одно перед другим кинути її, піти куди-небудь, аби не бачити тих стін, у котрих гула колись бучна розмова, чувся веселий регіт, а тепер така нудна німота їх окривала. Куди більше було їти, як не до сина? Кого провідати, як не рідних? Оце старому треба свердла; свій лежить у коморі – і пішов до Якова; пішов та й сів. Слухає, як клопочуться молоді удвох, що те треба зробити, з тим раніше управитись. Як любо невістка Настя вітає його, питає: чи не їв би він або того, або другого.

Старому і їсти не хочеться – а присяде, посиде, послухає їх гомону. Коли це незабаром і стара шкандиляє.

– Пішов та й сів, – гримає на Ониська, а там або хто прийшов, скаже, або що друге

вигадає.

Онисько піде, Явдоха засяде. З Настею вона погомоне і про Йосипа, про другу невістку, перекаже їй, що чула через людей, і пожуристься.

- Чому ж вони не прийдуть до вас, не покоряться? Батько б, може, й простили, - каже Настя.

- Піди ж ти! Така вже натура запекла. А може, бог його знає... може він і хотів би, та вона не пускає. Недобра вона, кажуть, у його; ворочає ним на всі боки, а не жалує...

Тільки що отак розгомоняться, а тут, дивись, і старий через тин гукає... Одному у своїй хаті не сидиться!

Піде Явдоха, перекинуться словом-другим та й помовкнуть надовго обоє.

- Навіщо ти хоч ту хату вистроїв? Нащо ти сина перевів - хіба йому тісно було з нами? - раз спитала Явдоха Ониська.

- Про те я знаю, - глухо одказав Онисько.

- Що ж ти знаєш? Хоч би кого у сусіди пустив - все б охвітніше, веселіше жилося... А то товчись сама на дві половини, сиди, як дурна, у чотирьох стінах - слова нікому сказати.

- Ат! толкуй! - понуро одкаже Онисько і піде з хати. І бачить Явдоха, як те питання на цілий день згорбить Ониська, замкне йому рота, заніміє мову.

Перед жнивами у Йосипа знайшлася дитина. Одні казали - син, другі - дочка, треті клопоталися, що рано б ще тій дитині бути, чули, либонь, як напустився Йосип на Параску за ту дитину, як Параска, коли не було Йосипа дома, гойдала його, наказуючи: "моє ти паненятко!". Не знаєш, чому вірити. Хочеться старій бачити онуча, хочеться провідати сина, так хочеться - аж коло серця пече. Вона таки і не видержала: купила хрестик, спекла буханця і пішла до сина у неділю.

Нужда, недостача, неохайність глибоко уразили серце матері; ще вона мов і не бачила ніколи нічого біднішого, злиденнішого. Не обійшлося без сліз, без жалощів. Одначе і син, і невістка прийняли стару звичайно; Параска хвалилася дитиною. То був син Василь. Головатий, негамузний - він ще дужче додав жалю старій; вона сподівалася бачити дитину, схожу коли не на батька, то на матір, а вийшло - і в роду не знаходила вона нікого такого. З болем дивилася стара на дитину. Невістка їй і подобалася мов - чорнява, вродлива, вона брала очі на себе, одначе стара все-таки запримітила, що Параска з душком... Йосип на radoщах мав був збігати за чверткою до жида.

- Навіщо його утрачатися? - гордо спитала Параска. Йосип, досі веселий, зразу похнюпився, замовк.

Стара не змогла довго сидіти у їх - сльози давили її, непривітність невістки гнала з хати. Явдоха попрощалась і пішла. Йосип порвався проводити.

- Не барися ж, - сказала Параска і цим ще дужче уколола свекруху.

"Що ж він, кого чужого узявся проводити? Кого непутнього, що вона наказує йому не баритися?" - думала вона, і їй так гірко-гірко стало.

- Йосипе! скажи мені по правді, - почала Явдоха дорогою, - гарно ви живете?

- А що? - глухо спитався Йосип.

- Люди таке говорять, - почала з плачем мати. - Та й сама бачу: не жінка мов вона тобі, а чужа наче.

Йосип зітхнув-похнюпився.

- Зітхаєш! Не слухався батька-матері...

- Годі, мамо, годі, - непокоїно одказав син. Явдосі почулося у тому одказі Ониськове "годі".

- Ти б прийшов до батька, сину... повинився б перед ним, покоровився. Коли б ти бачив, як він постарів, змарнів... цей його рік нінащо перевів. Прийди, сину... покорися... У нас друга половина пустує. Перейдете туди - все ж хоч свій захист буде... Не знатимете такої нужди.

- Ніколи!.. нізащо!.. - глухо бубонить Йосип, а сльози на очах так і грають.

Явдоха мала щось казати.

- Прощайте, мамо... Спасибі вам, що не забули, - обірвав її Йосип і круто повернув від неї.

Явдоха глянула услід синові - наче п'яний, зігнувшись і плутаючи ногами, похилив він вповдовж улиці. Явдосі він здався таким нещасним, таким бідним, що сльози так і облили її...

Крізь їх полуду їй мерещиться немазана хата, збита долівка, чорний у сажі комин, незмитий стіл у кутку, лави чорніше землі, піл коло печі так ходором і ходе, збіжжя того - жменя... Мерещиться онуча... не в колисці спить мала дитина, а на печі, завернута у драні ганчірки... син оброслий, зав'ялий, замлілий, невістка - як та калина... Несказанна, невимовна туга давить її за душу, щипає за серце, хилить-нагинає до самої землі.

Неутішна вернулася стара додому і, сидячи сама собі у хаті, довго і гірко плакала. Ониська не було дома, кудись зайшов, десь забарився. Явдоха не йшла його відшукувати до Якова, куди завжди ходила... Там pokій, там мир... А там?!..

Їй пригадалася давня пора свого життя, тихого та щасного, їй пригадалися її сини Яків та Йосип ще дітьми... Йосип ще змалечку удався норовистим хлопцем: його не заколишеш ніяк, хіба на руках заносиш... і підріс - вередливий та упертий такий! тоді як Яків тихий та покірливий. Ще тоді Явдоха жалілася Ониськові: у кого цей хлопець удався такий?

- Молодець буде! - одказував Онисько...

І от став він підростати - Онисько, здається, ні об чому так не турбувався, як об йому.

- То мужик, хлібороб, - жартував Онисько, указуючи на Якова, - а Йосип? З Йосипа щось неабияке вийде. Його учити треба... грамоти учити...

Йосипові і грамота за іграшку далася... Радів батько, раділа мати такому його талану. Обое у душі гонобили надію, жартовливо вимовлену Ониськом, дожидали... А чого діждалися?..

Сльози без перериву текли з очей старої. За сльозами застав її Онисько.

- Чого це?

Явдоха не зразу відказала. Вона вже вночі похвалилася, що була у сина, що бачила там у його. Онисько мовчав.

- Ти спиш? - спитала стара.

Онисько, хоч і не спав, не обзивався...

Після того він став ще сумніше, суворіше, вередливіше. Оце мовчить-мовчить, а це його наче прорве: бурмоче, сердиться, лається... Дивись, неждано-негадано нападеться на Якова...

- Чи так хазяїни роблять? - почне виговорювати, запримітивши який непорядок. - Той би так не зробив ніколи... - промовить і наче злякається, затнеться, запреться у хаті. То лежить, повернувшись до стіни лицем, то богу молиться, коли стара куди піде.

Восени у Якова родився син Грицько. Раялися, кого кумом брати. Настя намагалася на свекра.

- Куди мені, старому? Є молодші від мене, - сказав Онисько і мерщій вийшов з хати. Яків указував на сусід.

- Чого тобі чужих брати, коли є у тебе брат! - знову пораяла Настя.

Усі зраділи: справді, Йосипа кумом!

Яків пішов Йосипа прохати, та не застав дома: Йосип кудись пішов на роботу.

Узяли на підставу сусіду, а Йосипа все-таки записали кумом; Явдоха була кумою.

Старий, почувши про те, зрадів.

На хрестинах трохи підпив, обнімав сина, обнімав невістку і на внука подарував п'ятдесят карбованців, а нарешті не знає чого розплакався.

Зимою об'явили набір. Не одна мати і жінка заплакала, не один батько зажурився; сум та плач обняв усю країну. Новобранці з переголеними губами ходять по городах, ходять по селах, швендяють од шинку до шинку, п'ють-гуляють, співають пісень таких, що аж за серце хапає, а за ними - слідом рід плаче-голосить... Легко то сказати - прощатися навіки з своїм рідним! Тоді служба була не то, що тепера: з тисячі хіба один повернеться додому та й то старцем, калікою...

Онисько чорніше землі, хмуріше темної ночі ходить і слова нікому не скаже. Яків сумує, Явдоха та Настя плачуть... Яків, як старший, на черзі стоїть. Ще коли б Йосип не був жонатий - може б, перемінив брата, а то - і в його своя сім'я. Веселе Грицаєве дворище повне горя німого, плачу кривного.

Ще поки вербовщики минали Грицаїв двір, молоді думали, що Онисько, коли вже докрута прийдеться - укаже на Йосипа; а як прийшли і стали брати Якова, а Онисько і слова не сказав, - тоді такий плач обняв жінок, що, крім його, нічого більше й не чути. Стара стогне та руки ламає, а Настя - на десять дворів чути - лементує...

І Настя, і Явдоха пішли проводити до прийому не живого - мертвого Якова. Онисько зостався дома.

До вечора ніхто не вертався. Онисько один у хаті нудьгує: сумно йому, важко; ходить, сяде, посиде та знову ходи.

- Піти хоч на двір... Там свіжіше.

Серед просторого двору глухо, пусто... все снігом покрито, все збіднилось, зігнулося. Дивитись ні на що не хочеться. Онисько сів на приспі і наче скаменів: руки схрестив на колінах, очі закрив; один вітер сідою бородою похитує.

Надвечір вернулися Явдоха, Яків і Настя.

Яків задуманий, Настя з-під сліз весело очима грає, а стара мати – ледве-ледве за ними ногами плутає. Увійшла у двір, глянула на старого, що сидить, наче мертвий на приспі, та так і облилася сльозами. Старий мов проснувся, підвів голову, розкрив очі і мутно обвів усіх ними.

– Збракували? – глухо спитав Онисько, уздрівши Якова.

– Ні, прийняли були, – почав тихо Яків.

Старий щось, видко, хотів сказати, та тільки заплямкав губами.

– Та Йосип перемінив! – скрикнула Настя.

Онисько затрусився.

– Зовсім було Якова прийняли і крикнули: "Лоб!", – розказувала далі Настя. – Я так і прикипіла на місці. Коли чую – ззаду мене щось штовхається... Дивлюся – чоловік якийсь. Вийшов уперед. "Ні, каже, не йому лоб, а мені. Він старший брат – хай застається дома батька-матері доглядати; я йду на переміну"... Як сказав він це – то підо мною аж земля затіпалася; не знаю, що мені зробити: чи плакати, чи кинутися йому під ноги та дякувати. А тут москалі зараз і підхопили його, поставили у станок, зміряли, обдивилися. "Лоб!", – знову крикнув хтось... Тут з матір'ю щось подіялось – упали додолу. Я коло їх возилася та й не вгледіла, де діли бідного Йосипа.

Явдоха, як скошена бур'янина, припала до приспи – і заголосила. Онисько устав, розправився – наче верства, широко розкрив очі та прямо до Якова.

– Ти просив його?

– Я й не бачив... Його, кажуть, і в городі не було; того дня тільки з роботи вернувся.

– І він сам?... сам?... – голосно прогук Онисько. Борода його захиталася, лице скривилося, з очей дві здоровенні сльозини покотилися і, як горох, упали на сніг...

Онисько увесь тремтів, мов його лихоманка трусила... Явдоха розливалася слізьми, Настя, припавши до неї, шептала.

– Матінко, годі вам убиватися. Що ж робити?

Онисько протер очі, махнув рукою і промовив до сина й невістки:

– Ідіть, діти, до себе... Не руш, Насте, старої, іди собі.

Яків потяг Настю за рукав і одвів геть.

– Підожди, я зараз, – промовив він до неї і вернувся до батька, що стояв перед Явдохою, узявшись у боки, і непокоїно бубонів:

– А що, Явдохо?... а що, не син?... Ти чула... чула?

– Тату! – окликнув Яків ззаду.

– Тобі чого?

– Я хотів щось сказати.

– Кажі.

Яків зам'явся.

- Як ішли до прийому, - почав він, - я узяв грошей - своїх п'ятдесят карбованців та ті, що ви дали на онука... І Настя сказала: "Бери, нащо вони дома, а тобі у службі здадуться"... А як прийняли Йосипа - я оддав ті гроші йому!..

- І добре зробив... гаразд зробив... Так і слід, сину! - радіючи, одказав старий. - Іди додому! - і, взявши стару під руку, він повів її у хату.

- Хоч би я його ще хоч раз побачила!.. Почула його голос... обняла його голову... - ридаючи, вичитувала стара.

- Не журися! Побачиш, - утішав Онисько.

На другий день він устав рано і зараз побіг з двору, нікому нічого не сказавши. Аж в обід вернувся та ще й не сам, а з Йосипом. Явдоха, забачивши сина, вибігла його аж насеред двору стрічати.

- Йосипе! Сину мій!.. Моя дитино! - кричала стара.

- Годі!.. годі... Лагодься обідати... Яків дома? Лагодься, кажу, а я побіжу за Яковом.

Старий, наче парубок, повертався. Тільки що Явдоха увела сина у хату та, глянувши на його переголену голову, почала лементувати, як Онисько уже і двері розчиняє.

- Глянь!.. Подивись, що зробили з ним? - з плачем вимовила мати, указуючи на сина.

- Сучі сини!.. сучі сини! - шептав Онисько, хитаючи головою.

Не встигли перекинутись словом-другим, як у хату суне Настя з сином Грицьком.

- Це Якова жінка, - каже старий, - Настя... Добра жінка, добра і невістка!

Настя уклонила, уклонився їй і Йосип. Бистро його очі пробігли по Настиному обличчю і зразу похмуріли... Чого? Йосип згадав свою жінку, що не вийшла проводити його до прийому, не прийшла і на другий день провідати. Хто його знає, чого він, глянувши на Настю, похнюпився і глибоко зітхнув. Може, почув і докір собі у батьковому слові.

- А де ж Яків? - спитався старий у Насті.

- Він зараз прийде, - одказала та.

Яків не забарився; ще й не з порожніми руками прийшов: здоровенна пляшка горілки виглядала у його з-за пазухи. Поздоровкавшись, він поставив її на стіл.

- Молодець! молодець!.. Знаєш порядок... знаєш, - прихвалює старий. - А що ж обіду досі немає? - обіззався він до старої, що клопоталась біля печі.

Настя, передавши сина на руки чоловікові, кинулася перемінити стару.

- Сідайте, мамо, за стіл; я молодша, буду за вас правитися.

За обідом Йосипа посадили у середині, між старою й старим; коло Ониська примостився Яків з сином, коло Явдохи прихватками присідала Настя. Всі були сумні-невеселі, всіх давило горе. Йосип з переголеною головою був тим горем, живою докорою у кожного очах. Всі якось несміло дивилися на його, наче боялися, одна Явдоха не спускала очей з свого сина, роняючи сльозу за сльозою. Онисько один гомонів, то хвалив одного сина, то хвалив другого, то невістку, то всіх разом; він, здається, своїм гомоном хотів усіх розговорити-розвеселити, а виходило навпаки...

Явдоха плакала дужче, Яків сумно схилювся над сином, Йосип ледве держався від сліз. Онисько плутався – почне одно, а зведе на друге... Не пристало, видно, при горі радіти. Він сам незабаром це виявив над собою.

Подала Настя борщ. Онисько налив чарку, узяв її у руки, устав, – за ним усі устали, – і, перехрестившись, почав:

– Слава тобі, господи! Слава тобі, що ти вернув до мене мого сина... Я знав, що він вернеться... Я знав... зна... – старий затнувся, і, наче горох, з очей його закапали сльози. Явдоха тонко та голосно заскиглила.

– Тату! Мамо!.. – роздався серед того плачу глухий Йосипів голос. – Простіть мене... – Він хотів говорити далі, старий не дав.

– Яка твоя вина?.. Нема на тобі вини!.. Ти викупив її... сторицею викупив... – охриплим голосом казав старий, положивши руки на синові плечі.

Явдоха, з другого боку припадаючи, голосила:

– Йосипе, дитино моя! Навіщо я тебе родила? Нащо на муку лиху виростила?

Настя плакала; Яків тер червоні очі, малий Гриць, глядячи на всіх, собі залився. Яків пригортав його, шикав, гойдав – не помагало, та вже Настя, узявши до себе, угамувала малого.

– Одного буду у вас прохати, – почав Йосип, схлипуючи. – Жінка моя... Не думав я... Ледащо... А проте – люблю її... душу свою віддав би за неї!.. Не обидьте сироти!.. – скрикнув накінці Йосип, мов його що за горло давило, не давало говорити.

– Йосипе! – одказав старий, держачи чарку в руках. – Дивися: ото бог... – і, не показавши, він зразу вихилив чарку.

– Та й кріпка ж яка, аж сльози видавила! – додав старий, утираючи рукавом очі.

Чарка усіх обійшла (і жінки пригубили), і тоді тільки до борщу прийнялися. Після борщу Онисько знову почав частувати, а там – стара, там – невістка. Сльози потроху сохли; замість плачу хата окрилася гомоном. Говорив Онисько, говорив Яків, Йосип, умішувалася і Настя. Одна тільки Явдоха більше слухала розмови, не спускаючи очей з сина та раз поз раз важко та глибоко зітхаючи.

– Чому таки ви своєї жінки не привели з собою? Чому не познайомите нас з нею? – допитувалась у Йосипа Настя.

– А справді, чому її між нами немає? – спитав старий. – Не чужа ж вона тепер нам – яка не є, а все ж невістка.

– Я зараз привезу, – обізвався Яків. – Хіба мені дорого коня запрягти? Йосипе, поїдемо за жінкою? – і Яків, не дожидajući одказу, хутко метнув з хати.

– Нам би було хоч вареної зварити. Нічим же невісточки і попотчувати, – турбувався старий, коли Яків і Йосип виїхали з двору.

– У нас є калганівка, – хвалиться Настя, – та й тернівки трохи залишилося.

– Мчи, дочко!

Поки Яків та Йосип звернулися, уже увесь стіл був заставлений напійками та наїдками. Запаслива Настя усього нанесла: і коржиків на меду, і горішків на смальці, і ковбасу ще від Різдва приберегла; з напійків: калганівки, тернівки, дулівки... Все

стояло на столі і тільки дожидало дорогих гостей.

Не забарилися і гості. Йосип увів Параску у хату і підвів до батька-матері. Старі стріли їх, як молодих, з хлібом-сіллю. Явдоха, схлипуючи, обцілувала і невістку, і онука; старий підставив невістці лоб, а онукові руку; дитина одвернулася і начинила репету; з Настею Параска поцілувалася у губи і зараз же втерлася, потім Йосипа й Параску завели за стіл і почали знову їсти та пити. Параска за всіх їла, всього смакувала; сина передала вона Явдосі, і стара тішилася з онуком.

- Це поздоров боже Насті, - казав старий, коли що хвалила Параска. - Стара вже нікчемна стала... Це все вона у нас мастикує.

- Це нагадує мені давнє, - щебетала Параска, пропустивши одну-другу дулівки, - як ще ми жили з матір'ю у пана в горницях... Боже! Чого там тільки не довелося з'їсти, спити? Нігде, мабуть, не доведеться уже так удруге.

Йосип більше мовчав і понуро дивився на жінку, як та про Ратієвщину виспівувала. Коли ж Параска дуже вже заговориться, він стиха та й обірве її примовкою:

- Гаразд, гаразд, одно погано, що ми там у Ратієвщині та нічому не навчилися.

- Коли ж мені було учитися? Я тоді ще в кукли гралася, - бликнувши очима, одкаже Параска і знову почне про те, що вже десять раз розказувала.

Тими переказами, своїми згорда замірами вона усім відразу не подобалася, усіх одвернула від себе. Онисько наче і слухав її щебетання, та все поз уха пускав: Явдоха більше з онуком вовтузилася, Яків приставав до брата випити... Настя дивилася на Параску та думала: "Видно, їй і трохи не шкода Йосипа, бо не щебетала б так, знаючи, що, може, через тиждень тільки й бачитиме його".

Йосип, тільки кинув оком на своїх, зразу помітив, що не таку невістку ждалося батькові-матері, не таку сестру брату-братовій. Йому робилося сумно, гірко. Він ще через місяць, як побралися, побачив, як гірко помилився; та все таїв на своїй душі, гнітив на своєму серці. Поки ще сам на сам був з нею, все більше змовчував, мирився з своєю долею - сам здобув, сам і зноси на здоров'я; а тепер, коли він укине її у чужу сім'ю, тільки вмючу наряджатися та хвастати та хвалитися тими розкошами, які вона звідала, живучи у горницях, - йому робилося так гірко, так трудно...

Парасчине щебетання гострим серпом драло його по горлі. Він ставав далі все сумніше та мовчазніше; серце його ждало тільки слова накливо, щоб спалахнути. Він стільки раз обривав Параску, і вона кожен раз хоч з трудом, а змовчувала. Все те таїлось на душі, гнітило... Ось воно і прорвалося...

- Чому ви, сестро, не одвідаєте ковбаси? - спитала Настя, як випили по чарці тернівки. - Все те солодке та солодке, а з його ніякого наїдку, тільки одно нудитиме... Прошу вас - одвідайте та й скажіть, чи добра наша ковбаса?

Параска узяла кільце, пожувала-пожувала та й виплюнула.

- Негарна, - одказала вона, беручи маковик. - От як я у барина їла, нігде вже такої не їстиму: молочна та пухка - губами їж.

Настя мовчки схилилася; Йосип аж позеленів. Він знав, що ту ковбасу готували Настині руки.

- А чи їла ти коли таку у себе, на своєму господарстві? - уїдливі спитав він її.

- При таких злиднях, які ти завів?! - ще уїдливіше одказала вона йому, свіркнувши, наче блискавка, очима.

- А ти ж?.. ти!.. - на всю хату ревнув Йосип, затремтівши, як лист на осичині. - Що ти принесла до моїх злиднів? Чи ти порядок такий, як слід, давала? Чи ти хазяйства гляділа? Я ж, як та собака, тільки й знав, що по роботах бігав; спини не розгинаючи, робив, а ти дома тільки спала та вилежувалася... У тебе обіду не діждешся; у тебе і хліб глевкий, і з хати к бісовій матері тепло випустиш.

- А ти знав, нащо брав! - скрикнула собі Параска.

- Так я ж тебе навчу! - гукнув у свою чергу Йосип, ударивши кулаком по столу так, що аж усі здригнули, а діти скрикнули.

Параска, як огонь, зайнялася. Ще трохи - і одно другому б у вічі учепилося.

- Ну, чого ви, чого? - суворо перервав їх Онисько. - Йосипе, годі!

- Щастя твоє! щастя! - сварячись на неї кулаком, сказав Йосип.

- Що, бив би? може, битимеш?! Малі руки... руки не вирости! - тріскотала вона, соваючись на місці.

- Мовчи, язичку, а то кашки дам! - глухо одказав Йосип.

- Йосипе! - обізвався Яків. - І чого ти устряв між жінок? Геть покинь їх, іди сюди. Вип'ємо краще... Вони всі одним миром мазані... І моя така!.. Не по їй що - зараз і накриє мокрим рядом... Знаємо ми їх... така вже, бач, натура... Іди вип'ємо... Коли удруге доведеться так? Та чи й доведеться? Покинь їх!

- І справді, нумо вип'ємо... Що вони?! - призро одказав Йосип і посунувся до брата.

Тим часом Настя загомонила Параску, примішався до їх старий-стара. Онисько повів розмову про будучину. Він так не покине Йосипа, він не залишить Параски. Через сіни у їх зайва хата... Чого Параска буде по чужих хатах тинятися? тут, дома, їй і покійніше, і безпечніше. Він завтра і перевезе їх.

Параска більше згорда, ніж з дякою, прийняла річ старого... Звісно, вона переїде. Чого їй залишатися між чужими, коли є свої - рідні? Це страшно було б і родові, як сина у москалі узяли - невістку геть одіпхнути... У їх син, у їх дитина. Хто об йому буде піклуватись, коли батько в службі? Звісно, дід та баба...

Йосип сидів біля Якова і слухав.

- Та ти рада будь... Тобі у ногах лазити та дякувати, - одказав він на річ Параски.

- Та буде, Йосипе... Годі. Хай вони там собі погомонять. Чого тобі до їх мішатись? - здержував Яків.

Йосип не вгомонувався. Прихилившись до брата, почав він йому жалітися на жінку, на долю, на свій дурний розум...

- Щасливий ти, Якове! - казав він. - Щасливий! Он твоя сидить... тиха та мирна... Молитися до неї, та й годі!.. А глянь на мою? Відьма... відьмою і дивиться, і дише... А все-таки я її люблю! Ти не повіриш, як мені її шкода!

Сльози на його очах грали, голос тремтів, гіркий жаль та туга у йому почувалися. Яків тільки глибоко зітхнув на братову річ.

- Її люблю... - прихилившись до брата, тихо почав знову. - А сина?.. похвалюся тобі... Ти нікому не скажеш? Не кажи, брате. Який він мені син?.. Брате, Якове! вона тут буде... при батькові, при тобі. Дивися ти за нею... гляди її... Що друге буде... чи син, чи дочка, прийми його, як рідне, як своє... Мене не буде - будь йому за батька...

І Йосип заплакав.

Яків утішав його, клявся, божився... аж тужить Йосип.

Старий побачив, умішався.

- Чого ти, Йосипе?

Йосип припав до столу, щоб скрити своє заплакане лице.

- Випили - виплачемся! - шпигонула Параска...

Йосип, як опечений, кинувся.

- Параско! ще ти мало мене мучила? мені дозволяла?! - скрикнув він і заскреготав зубами.

- Діточки мої! - умішалася стара своїм тихим та ласкавим голосом. - Чого ви, мов чужі ті, сваритеся? Та ще тоді, коли, може, упослідне... у одній хаті... за одним столом...

Стара не доказала - розплакалася. Розплакався старий і Настя, Йосип, приткнувшись до столу, мотав головою, Яків низько-низько склонився, одна Параска байдуже сиділа і гризла медяник.

Уже було пізно, добиралося до півночі. Старий не пустив ні Йосипа, ні Параски додому; Явдоха нанесла подушок у другу хату, послала молодим. Настя і Яків пішли до себе. Зостався старий з старою.

- А що, може, не Йосип? може не син? Де ти знайдеш такого другого? - хвастався Онисько перед Явдохою.

- Та вона недобра, - додала плачучи, стара. - Їй і трохи його не шкода. Як то вона уживеться з нами?

Онисько наче не чув. Він знову почав річ про Якова.

- А Яків? Яків хіба не брат? Послідня сотня рублів була - і ту віддав братові!.. Не журиь, стара, недурно ми вік прожили з тобою! - згорда сказав Онисько, ліг і швидко заснув.

Явдосі не спалося. Стару голову турбували важкі та нерадісні думки про Йосипову долю... Як об йому замолоду піклувались... і от все те марно пішло. Знайшлася та людина, що одірвала його від її серця. Тепер, коли він знову вернувся до роду... жити б та бога хвалити... тепер знову його одривають, навіки одривають... Вона не побаче його ніколи, він не йтиме за труною її. А бог знає, може, ще вона і його переживе... може, вража куля, як косою, скосе його молоде життя... За віщо? ради чого?

Її серце розривалося від болю, і вона одно знала - усю ніч заливала його гіркими сльозами.

А в другій хаті, через сіни, під її плач гіркий Йосип, припавши до Параски, шептався з нею:

- Парасочко! моя доле!.. Швидко не стане мене тут. Хіба яка глуха чутка донесе до мене звістку, що тут робиться з вами... Слухайся батька, корися матері. Вони добрі

люди... Я був у їх непокірливим сином.

- Ти скажи їм, Йосипе, щоб вони одділили мене, от як одділили Якова... Знаєш: своя хата - покришка.

- Навіщо, Парасю? Під приводом матері ти учитимешся хазяйнувати, учитимешся доглядати дітей, як вона своїх доглядала.

- Хіба я сама не зумію? Вони старі - і все роблять по-старому. Хіба я, живучи з тобою півтора року, не вела свого хазяйства? А за дитину не журися. Василя я нікому не припоручу; сама виходжу, сама вигляджу... У школу віддам... у люди виведу... Я його паничем зроблю... А ти тим часом вислужишся, офіцера заслужиш... вернешся додому з аполетами... Я офіцершею буду! - радісно сказала вона і пригорнулася до його...

У темноті роздався наче поцілунок, а потім кашель... а потім Параска сплюнула.

У Йосипа серце заколотилося... Ті обійми, той поцілунок наче п'яним трунком налили його... Голова закрутилася... і, припавши до Парасчиного лона, він легко заплакав...

- Ні, не любить вона його, - тієї ж таки ночі казала Настя Якову, як вони вернулися у свою господу. - Така вона хороша, така вродлива... а й трохи не любить його.

- Не забігай, Насте, вперед. Ще ти не знаєш її, - одказав Яків. - А брата шкода... шкода!

На другий день Онисько перевіз Йосипову худібчину і помістив у противній через сіни хаті, на журбу та досаду Парасчину. Вона цілий день ходила зап'ята платком, нахмурившись. Як її не хотіла Настя розговорити, з якого боку не забігала до неї з розмовою, - Параска нехотя відказувала на ласкаві братової питання.

"Я помилилася... Вона справді любить його... не журилася б так, коли б не любила", - подумала Настя.

Через тиждень виряджали Йосипа. Скільки було сліз-плачу!

Параска теж сумувала. Онисько перед одходом прилюдно сказав Йосипові, що він не залишає так його сім'ї.

- Оця хата, де живу, половина левади, половина землі, скоту і іншого добра - все на Йосипа, друга половина - на Якова...

Параска зраділа.

- Скажи батькові, щоб він зовсім поділив нас, - шепнула вона на ухо Йосипові.

Йосип мов не чув, тільки після того перестав плакати.

Йосип пішов, і на Грицаєвому дворішці стало глухо-пусто, темно, наче чорні хмари налягли над ним, оповили його. Явдоха не видержала - злягла; Онисько ледве ногами плутає; Яків по хазяйству швендяє - не через те, щоб йому хотілося робити, а треба комусь і за ним дивитись; Настя і ніч і день сидить коло старої та утішає. Одна Параска, як павук, замотавшись у свою павутину, не виходє з хати, а не то зовсім зійде з двору.

Старий часом навернеться до неї, подивиться, що вона або спить коло сина, або чукається з ним; у хаті райно-багно, сміття по коліна; погляне старий на все те і, не сказавши ні слова, поверне назад.

- Чому таки Параска ніколи не зайде до нас? - допитувалась не раз стара. - Хоч би я побачила її, на онука подивилася.

Настя передала бажання старої.

- Чого я там не бачила? Об чім ми там ще не нагомонілися? - одказала Параска і не пішла.

До чоловічого роду у неї і язик не повернеться... От якби з чужими, найбільше з тими ратівцями... вона і цілий би день сиділа з ними, базікала та судила свекра-свекруху за те, що її і за рідну не приймають, чортом на неї дишуть, брата-братову - за те, що лащатся до старих, замишляють проти неї, як би її обійти, собі що краще загарбати.

- Та не діждуть вони! Хіба я і в суді правди не знайду? - нахвалялася Параска.

Явдоха, як злягла, то більше й не вставала; у піст вона переставилася. Онисько після смерті її наче прибитий ходє, ні з ким не говоре. До того ще від Йосипа все такі нерадісні листи приходять - то занедужав, з мочі вибився, життя йому остогидло. Одібравши листа, старий закличе дяка до себе, зберуться усі докупі (однієї Параски немає), слухають, як дяк охриплим голосом ледве гарика, підсліпими очима розбираючи те письмо, і всіх нападе така нудьга, такий сум!.. А найбільше старого: сидить оце, слухає-слухає, хитає головою, трусе бородою, зітхне глибоко та важко... "Ох, гріхи наші, тяжкі наші!" - промове і проковтне не одну гірку сльозу.

Недовго і старий швендяв, перед зеленою зліг, поболів трохи - та й пішов за старою.

Параска зраділа. Ще труп старого лежав на столі, дожидаючи могили, як вона вже бурчала - ділитись. А як поховали Ониська, вона збила таку бучу! Поспорилася з Настею, погризлася з Яковом; бігала по всьому місту, славила між чужими людьми не тільки брата-братову, рід Грицаїв, а й Йосипа... І то дурний, і неприпитий, як і всі вони. "Казала: скажи батькові, щоб за життя поділив нас - не схотів?.. Бо дурний, бо безмозкий!"

- Чого ти хоч, Параско? - допитується Яків і ніяк не допитається. То хочеться Парасці нової хати, де Яків живе - що це за хата? одна порошокня! То знову їй не вигодно: стара хата просторіша.

Насилу зговорилися: Параска таки перейшла в нову хату, тільки в придачу Яків переніс з старого двору до неї комору. Леваду, скот, поле - все Яків поділив порівну і сказав, що хоч, те й бери. Параска щось з місяць вибирала, раялася з кумами, з ратівцями. Вибрала таки, хоч потім не раз говорила, що її обдурили, що їй не стільки дали, скільки треба.

Гірко було слухати Яковові такі наговори від свого. Раз він зібрався і пішов до Параски побалакати. Параска вилаяла і трохи не вигнала з хати.

- Будь же ти неладна! - сказав Яків і, віддавши ті гроші, що старий залишив Йосипові, закликав, що його нога ніколи не буде в невістчиному дворі!

Параска, залишившись сама, зажила по-своєму. П'ятдесят рублів залишив Йосип, з тих, що брат дав, сотню узяла вона від Якова, що батько призначив. На ті гроші перше-

наперше насправляла собі усякої одежі, накупила дорогих уборів; як нарядиться – то багата міщанка або купчиха; синові нашила сорочок – і жовтих, і червоних, і синіх, черевиків пар з три, шапочок. Не простим мужичим дитям виглядало воно, а паненням чистим, прибраним... І перед людьми вона не нахвалиться ним: "Панич буде, бо й заводу панського", – одкривалася вона перед знайомими жінками, котрі щодня оббивали у неї пороги. Та як їм було і не оббивати, коли у Параски щодня гульня, щодня бенкет. Їй уже самій і неуправка – треба наймички. Добрі знайомі і наймичку зразу розшукали. Пішло у Параски життя коромислом!

Гроші, як полова, летіли. Швидко їх й не стало. То що? Хіба в неї немає скоту, котрий тільки даремно харч переводє; землю вона відразу оддала з половини – не самій же, справді, ходити коло неї, обробляти, руки колоти об гострі остюки, ноги бити об жорстку стерню. Продала Параска скотину, узяла півтораєта рублів і знову зажила панією. Яків дивився, як переводиться батьківське добро, та тільки серцем болів. Що він зробить? не його – не йому. Він тільки казав сусідам: "Підождіть, не забариться все розтектися, а там і по милостиню підемо".

Люди завжди прихильніші до тих, хто до їх ближчий; до того Парасці заманулося переманити усіх сусід до себе, відбити всіх людей від Якова. У неї завжди для всіх були розчинені двері, через се, що тільки не казалося коли Яковом, усе зразу доходило до Параски.

– І яке їм діло до того, хто як живе? Коли самі не вміють з людьми жити, коли самі трусяться над усім, з-під себе б їли... так хочуть, щоб і всі по їх дудці стрибали! – жалілася вона людям. Люди, звісно, її піддержували... І не було того дня, щоб не було суду над Яковом; вона перетирала усі кісточки, перебирала усі жилочки його – так не ворогують чужі, так не гризуться запеклі вороги між собою!

Яків мовчав, мов і не чув, і не бачив нічого. Настя, правда, підбивала Якова:

– Ти б написав Йосипові.

– То що з того? Йосип приїде порядок давати? Нащо ж його серце розраджати? Хай собі як знає, так і живе, – сказав Яків і держався геть собі одсторонь. Раз тільки й не видержав він.

Параску запрошено до молодого дяка кумою. Люди хвалилися, що кумом буде якийсь панич з суда. Параска згодилася, ще й крижмо купила. Як його так, з порожніми руками іти, коли кум золотий хрестик купує. Ніхто не знав ще, хто той кум такий, і Параска не знала – панич та й годі.

Зібралися і люди, і кума, і батюшка прийшов, а кума немає. Аж ось і він.

– Боже! Іван Трохимович! Здрастуйте! – скрикнула перша Параска до кума.

– Хіба ви знайомі, Парасков'я Остапівна? – питалися люди.

– А як же? давно!.. Ще дівуючи познайомилися. Пам'ятаєте, Іван Трохимович, Ратієвщину?.. Та й постаріли ж ви як!

І пішла Параска вищебечувати та розпитувати кума, де і як живе. Люди тільки дивуються, коли се Параска познайомилася з паничем. А Параска – поки що тільки щебетала, а як охрестили дитину, випили по чарці – по другій, кров ударила в її голову,

давнє пригадалося... Параска підсіла до кума та як у вічі йому не вскоче, ходе слідком за ним, потчує тим-другим.

Байдуже їй чужі, байдуже люди!

- Недобрий ви, Іван Трохимович; відколи знайомі, а ніколи і в хату не наплюєте. Я тепер уже замужем. Уже і дитинка є... синок-Василь... Хоч би його провідали... У вас удався, - додала йому на вухо, так що усі почули.

Сусіда Зінька сіпнула її за рукав.

- Параско! що се ти? Оглянься, - люди дивляться!

- А мені що люди? - одказала Параска. - Мого чоловіка у москалі узяли... Я тепер московка - вільна! - і знову накинлася на панича.

Цілий вечір тільки з ним одним і водилася; випивають удвох та підкушують.

Під кінець здалася: хоче встати - не встане; підводиться по хаті пройтись - поточується.

Досиділи до півночі. Пора й розходитись.

- Куму б одвезти, - сказала дячиха дякові.

- Нащо мене везти? Мене кум проведе... Хіба в мене не кум?.. Куме, куме! поцілуємося з кумою!.. - і Параска кинулась цілуватися.

Іван Трохимович разом з Зінькою довели Параску додому. Параска всю дорогу не вмовкала, все щебетала перед паничем, пригадуючи, коли і як познайомилися, коли і де цілувалися.

Що б і слід було скрити Парасці - і те розказала. "Добра ж ти!" - подумала Зінька, довівши Параску до самої хати.

- До мене! до мене! хоч у хату наплюйте! - кричала Параска і на Івана Трохимовича, і на Зіньку.

Панич і не від тих би грошей - блискучі Парасчині очі його вабили, та Зінька почала умовляти:

- Ти тільки подумай, Параско, яка доба... Та що люди скажуть?.. Твоя наймичка перша усе тому розкаже... - і Зінька вказала на Яковову хату.

Параска похиталася, глянула туди, куди ткнула Зінька рукою, підвела обидві руки, скрутила одну коло другої і тикнула ними у темну темноту.

- Ось йому!.. Зась!.. Який він мені укажчик?.. Ніхто тепер до мене не мішайся... Я сама собі - голова... Он у мене синок Василь... Вирощу його... мою милу дитину, моє паненятко... вигодую, вивчу... у пани пущу... Паном зроблю... Не вдалося самій панувати - його паном зроблю!.. Ідіть, Іван Трохимович, мій голубчику, мій паниченьку!.. ідіть у хату... хоч подивитись на сина... У мене хата простора... Пізно буде додому - заночуєте у мене... Хай люди кажуть, що кум ночував у куми. Наплювати їм серед голови!

Іван Трохимович уперся. Він нізащо не піде у хату.

- Так завтра... Завтра безпремінно... Чуєте? Буду ждати, хоч з ранку!.. - напирала Параска.

- Завтра? Завтра - добре.

Іван Трохимович і Зінька пішли. Параска залилася сама. Вона ще довго стояла на порозі сіней, дивилася у темне небо, усіяне ясними зорями, і думала... Думки роєм здійснювалися у її голові, серце так колотилося у грудях... Ти було жарко-душно... Ніч, тиха, тепла літня ніч, стояла над землею, виблискуючи зорями, мліючи у своїй розкоші... Не одну таку ніч провела Параска з паничем у Ратіївщині, напахуючись пахощів з зеленого листу, квітучих квіток, упиваючись солодкими поцілунками... І тепер все те перед нею. В голові, в очах все те переплуталося, перемішалося: своя комора здалася шатром у липовій зарослі, хата, сіни, де стояла вона, таємним захистком з бузку... Вона бачить його... і, обхопивши одвірки руками, міцно пригорта холодну деревину до свого серця, думаючи – пригортає його...

– Мій любий! дорогий мій, Ваню!.. – шепчуть її гарячі уста...

Це зразу вона не здержалася, посунулася-сіла... Щось забилося під її серцем, щось осадило її на землю... Вона почала приходити у себе, почала пригадувати, де вона, що з нею... Це ж її хата? Так, її... Це сіни, а он і двері у хату... Там її син... його син... панення, а не мужича... А це під серцем що забилося?.. Вона вже давно відчуває себе матір'ю... Се від того москаля... І нужно ж – саме тепер воно нагадує їй про себе... Серце у неї повернулося круто-круто... Що б вона дала, коли б його у неї не було? що б вона зробила?.. ножем би проткнула, аби їй не боліло...

Вона ніколи Йосипа не любила; він їй потрібен був, щоб витягти її з неволі, визволити з слави... А більше нащо він? І слава богові, що пішов у москалі, а то б вона його і так покинула... Мужик! неотеса!.. Вона аж стріпнулася вся, коли згадала, що він її обнімав, пригортав до свого серця... Так від його і несе мужиком, харпаком... І те, що під серцем у неї б'ється, теж харпача буде... Господи! і прийми до себе, як тільки воно родиться... Мені легше буде, коли воно повсякчас не стирчатиме перед очима, не колотиме мужичим заводом!..

На другий день розійшлася чутка по всьому місту про ті хрестини. Найбільше балакали люди, як Параска хвостиком бігала за паничем, з котрим вона, ще діваючи, познайомилася, як судила увесь рід Грицаїв. Настя, будучи на базарі, почула про те і розказала Якову. Яків так і скипів... Рідна кров забунтувала у його серці; образа, насміхи над братом давили його за горло. Він мав був зараз іти до Параски, вичитати перед нею її провини.

– Не займай її. Господь з нею! – уговорювала Настя. – Коли заплодиться недовірок, то й умре вже недовірком!

– Та як вона сміла, сяка-така? – кричить Яків. – Що ми – послідні які, що вона поносить нас, увесь рід? Ми її з калюжі витягли, на ноги поставили... Йосип у неї не чоловік був? Вона підметки його не стоє!.. А тепер он що заведе з усякими голопузими паничами...

– Ось не сердься, Якове, не нарікай на неї. Може, вона ще і не винна. Молода людина подуріла, а людям здалося навсправжки... А коли й винувата – вона перед богом одвіт держатиме, а не перед нами.

Насилу угамувала Настя Якова не йти. Він не пішов, тільки йому не сиділося в хаті;

як сич той, він більше по надвір'ю тинявся.

Швендяючи по надвір'ю, він бачив неабияку біганину в невістчиному дворі. Наймичка разів зо три бігала у базар і щось приносила цілими в'язанками.

- Що це у вас, Кирино, затівається сьогодні? - спитався він у наймички через тин.

- Пир на увесь мир! - відказала та. - Кума на сьогодні запрошено. Так щоб не стидно було його прийняти... Він, либонь, благородний.

У Якова серце заколотилося... Йому хотілося піти і все побити, потрошити, що було накуплено-наготовлено; та він здержався. "Уже ж цілу ніч буду під вікнами швендяти - а підстережу!" - рішив він.

Увечері почали люди сходитись. Яків стояв за тинем, прихилившись, видивлявся. Все то йшли більше жінки - її подруги. Аж ось з-за воріт показалася чиясь низенька постать, загорнута у невеличку шинельку.

- Кум, кум іде! - почувся крик з хати, і всі полинули кума стрівати; а попереду всіх Параска. Розряджена, вимита, вибілена, як пава та - горда та пишна, випливла вона насеред двору стрівати панича. Стріла... здоровкається, бере за руку і веде у хату...

Коли за ним зачинилися сінешні двері, то в очах у Якова усе потемніло, голова пішла ходором... І на сю гниду його брата проміняти?! Не пам'ятаючи сам себе, як муха, перескочив він через тин і прямо до вікна. Він стояв за хатою і бачив, як його увели, кинулися роздягати, на почотне місце саджати, потчувати. Очі у Параски, як зорі, грали, лице пашіло радістю. "Ні страму їй, ні сорому, - подумав Яків, - хоч би озирнулася кругом себе, глянула, що вона вже мати".

За паничевим приходом бенкет розвернувся. Полилася горілка, усякі настойки, запіканки; наїдки ломили невеличкий стіл у хаті. Випили чимало, Параска більше всіх і, здавалося, не впивалася, тільки лице її горіло, як калина проти сонця.

- Горенько бути хазяйкою! За всім бігай сама; ніколи і посидіти, і словом перекинутися з добрими людьми, - сказала Параска і сіла поруч з паничем.

Тепер їх Яків гаразденько обох роздивився. Вона красива така, біла та рум'яна; а він - ніс кирпатий, пика зажовкла, вуси руді і рідкі, мов їх миші поточили, зуби ще рідші, та гнилі, та чорні, одні очі спідлоба якось ехидно грають... Коли Параска сіла, то зараз і опустила свою голову на його плече, козиряючи на його масляними очима і важко зітхаючи. Його рука зайшла за її стан і міцно упилася в бік. Якову здалося, що вона наче і геть-то високо піднялася... черкнулася її повного лона... Параска стріпнувшись, ще ближче нагнулася до панича. Кругом столу жінки сиділи і - п'яні - то плели не знати що, то заводили якусь безконечну пісню.

"Що се воно буде!" - думав Яків, задержуючи своє гаряче зітхання. Воно у його спиралося, рвалося, серце, як молотком, гамселило у груди. Він все держався.

А далі, коли Параска зовсім закрила від його очей панича, коли він побачив тільки його руки, що обвилися, мов змії, кругом її білої шиї, коли донеслося до його солодке цілування... він не видержав - як звірюка, блискаючи очима, блідий, увесь тіпаючись, рвонувся він через тин, ускочив у сіни, улетів у хату.

- Що тут заводиться? - гуконув він, скільки в його стало гуку.

Усе зразу наче скаменіло; жіночий гомін затих, пісня увірвалася. Параска, сидячи на колінах у панича, тихо посунулася з колін на лаву.

- Параско! схаменися! Що се ти робиш? Кого се ти накликала, кому це все наготувала?..

Параска спалахнула.

- А твоє яке діло? - скочивши до Якова, скрикнула вона. - Ти хто тут такий? Хазяїн? Розпорядник? Вон з хати!

- Я - вон? - хижо усміхаючись, спитав Яків. - Ні, ще той не родився, хто б мене вигнав хоч і не з своєї, та все ж рідної хати. Спершу гості - вон!

І, підійшовши до жінок, він почав їх виводити. Спершу тихо, покійно; підійде, візьме за руку і виведе, а далі, як і ті почали опинатися, Яків розгарячився - то аж у дверях шуміло. Піднявся крик, гвалт і в хаті, і надворі. Одні стовбула давали, другі перелітали через лежачих, і всі лаялись, батькувались... А найбільше усіх Параска. Як божевільна, вона бігала по хаті, вибігала надвір, кричала, голосила, лаялась.

- З зводницями управився... ху!.. - мовив Яків, переводячи духа. - Ану лиш і ти, судовий гудзю! Годі тобі чужих жінок з ума зводити. Дивись, забрався на почотне місце. А вилазь лишень звідти!

- Мене прохано сюди... - пискливим голосом мовив панич.

- А попрохано - то й знай своє стійло... Ти пан - то й водися з панами. Яка тобі кумпанія з мужиками? На їх жінок заритись?.. Вилазь, вилазь лишень; я тобі ребра полічу, як ніхто ще тобі їх не лічив... Ти думаєш, це тобі в суді квитки писати. Ну, лишень я тобі поставлю хоч один під очима...

Боже! що робилося у той час з паничем! Лице його то полотніло, то наливалось кров'ю; то ширшало, то витягувалося вповдовж. Очі його, як миші, бігали, шукаючи куточка, де б заховатися, або вільного проходу, куди б можна б було драла дати.

- Він уб'є його там... уб'є! - доносився нестямний крик Парасчин з двору. - Ходімо усі... усі. Спасімо його... його одного.

Дві-три жінки порвалися було у хату.

- Куди ви? - хижо регочучись, скрикнув Яків, і... жінки, наче груші, полетіли у сіни; а панич за столом на лаві місця не знайде.

- Вилазь, кажу! - гукнув на його Яків.

- Якове! Господь з тобою! - роздався ззаду його тихий жіночий голос.

Яків озирнувся - перед ним стояла Настя.

Наймичка Килина, побачивши, яку кашу заварив Яків, побігла сказати Насті. Настя, як спала, так і схопилася; тільки покрилася платком та так і прибігла. Вона ухопила Якова за руки і почала молити, щоб він не займав нікого і йшов би додому. За Настею і другі жінки надійшли і оточили Якова. Ускочила і Параска і мерщій кинулася по кутках. Вона знайшла паничеву шинельку, картуз і, подаючи йому, крикнула:

- Тікайте!

Панич, як заєць, скочив з-за столу і, не надіваючи одежі, дьорнув, наче вітер, з

хати.

- Пустіть мене! пустіть! - кричав, метаючись з сторони в сторону, Яків. - Я хоч навздогінці попотчую того бахура!

Коли він вирвався з-поміж жінок і вибіг насеред двору - панича уже і слід простиг; чулося одне глухе тупотання нестямної біганини серед широкого майдану.

- Тю! тю! - гукав Яків, вискочивши за двір. За ним кинулась Настя.

- Якове! Що це з тобою сталося? оханися! прийди в себе.

- Я й так при собі. Ти краще скажи, при чому вона?.. Вона при чому? Я її навчу, як поважати брата; як заводити бенкети з бахурами... як з ними прилюдно обніматися, цілуватися! Безстидниця! срамотниця! - і він побіг знову у двір.

Там уже нікого не було; хіба де під тином п'яненька жінка тремтіла, одхрещуючись та одмольюючись від лихої напасті... Яків кинувся до хати. Двері засунені, огонь потушено. Він поторготів трохи - з хати ніхто не окликався.

- Мовчите? Притаїлися? Поснули, кажете? Я вас присплю! Цілу ніч кругом хати буду сторожити вашого сну, щоб бахурі, бува, не вкрали!

Він ще довго ходив кругом хати, стукотів у вікна, сварився, аж поти його гаряча голова трохи не охолола та здорова думка не спинила спалахнувшого серця. Тому помагала і Настя; вона всюду швендяла за Яковом і своїм тихим голосом уговорювала його іти спати.

- Іди сама! - одгризався Яків.

- Не піду я без тебе.

- Насте! - прохав уже він.

- Не піду. Подумай тільки: ти нічого не зробиш, а на тебе скажуть, що хотів запалити.

Яків послухався і пішов за Настею. Цілу дорогу він усе вичитував провини Парасчині і, положившись спати, не забував їх і бубонів на всю хату.

- Мало таких вішати - катувати треба! - сварився він.

На другий день рано устав Яків; голова його горіла, у лице, у вічі пекло, тіло, наче побите, боліло. Він вийшов на двір проходитися, побачив невістчину хату і пригадав усе учорашнє... Серце його занило-зав'яло: страх, не страх, якась боязнь обняла його. Що б він дав, щоб того вчорашнього не було, щоб то був сон, сонна приява?.. Він сам на себе сердився і ходив по двору, ледве ноги тягаючи.

А Параска за всю ту ніч ні на волосину не заснула. Образа діверова глибоко в'їдалася їй в серце... "Яке йому діло до мене? Що він, наставлений дивитися за мною, як я живу? Хто його настановив? Сказано - рід мужичий, каторжний! Яблучко від яблуньки недалеко одкотиться..." Їй пригадалося, як Йосип спалахнув на неї того вечора, коли вони уперше до свекра у хату вступили... І той, і цей - одного поля ягода; одного роду, одного плоду...

Той же хоч чоловік... а цей? Хоч не живи, хоч перебирайся куди. "Я й зроблю так: продам сю хату і огород, усе спродам і виселюся аж у місто". Далі вона думала, що тепер їй і в місті не життя. Яке їй життя, коли її на увесь світ обезславили? Що тепер

люди скажуть? Куди не ткнеться вона, куди не піде – на неї пальцями будуть тикати... Он – вона! он!.. Ну, вже і рід!.. І тисячі прокльонів складала і викладала вона на голову Грицаїв, живих і померших...

А люди справді загомоніли. Не було тієї хати у місті, де б не говорили про чудний бенкет у Параски. Говорили пани, говорили купці, міщани, кріпаки. Чоловіки судили Параску, винуватили її одну.

– Так їй і треба, сучці, хай не заведе бахурів. Ще мало досталося. Таку не гріх і на гарячу сковороду поставити.

Жінки, навпаки, судили Якова і разом своїх чоловіків: такі вони усі осоружні, каторжні! їм аби знущатися над нашим братом, верховодити. А ти слухай та корись. Судові сміялися над Іваном Трохимовичем. Сміялися у вічі, сміялись за очі, малювали малюнки, як Яків Грицай ганявся по майдану, як Іван Трохимович, схопивши шинельку на оберемок, удирав від його, аж курява з-під ніг зривалася. Щось на цілий тиждень було гомону, реготу, жалощів, прокльонів.

Яків того нічого не чув. Він на третій день занедужав, зліг і провалявся щось тижнів зо два. Зате Параска все те чула. Щодня її приятельки забігали доводити, що люди гомонять, – кого судять, кого гладять... Параска несказано зраділа, коли почула, що Яків зліг.

– Так йому і треба! – казала вона. – То господь його карає. Він усе бачить з високого неба і покарає злочинця своїм судом правдивим... Щоб він лунув, проклятий; почорнів, як земля, зотлів, як дохла собака!

Вона знову задумала новий бенкет. Тепер, коли, собака, зліг, ніхто не стане серед дороги. Вона вже рішила, коли і кого покликати. "Небагато покличу, та все щирих товаришок... Менше заходу, клопоту, а більше веселості. Тільки як-то його покликати? Як до його доступитися?"

Вона надіялася на Зіньку. Весела і до всіх доступна молодиця. Зіньці вона сповірила свої таємні думки, і, прогулявши удвох цілий день, рішили зробити бенкет у суботу. Субота саме підхожий день: чи уночі довго загуляєшся – в неділю виспишся... Зранку Параска піде на базар, скупить чого треба, в обід Зінька збігає до панича, а ввечері і бенкет.

Прийшла субота. Цілу ніч перед нею Параска не спала, все пригадувала, що б його купити, що спекти-зварити... Ранком пішла на базар, і насилу удвох з наймичкою донесли ту куплю додому. Коло печі поралися аж утрюх – Зінька помагала.

– Де б його самовара достати? – журилася Параска. Добре б чаю напитися.

– За чим журитися? – одказала Зінька. – У жида-шинкаря. Не поскупися сороковкою.

– То збігай, сестро.

Зінька побігла з Килиною до жида. Примчали самовар. Час було уже іти і до панича.

– Я минуточкою! – піддобрялася Зінька. Удяглася і побігла.

Не так вона довго проходила, як Парасці здалося. Самотою сиділа вона у хаті,

дожидала. Хвилини здавалися годинами... Різні думки клопотали її голову. Що, як він не прийде? Скаже: під монастир підвести хочете... І ніяка божба і клятьба не допоможе... Тоді краще умерти!.. Уже б, здається, пора б і Зіньці звернутися, а її немає... Значить – буде. Зговорюються, певно, коли і як краще прийти. А може, вона зосталася його провести. "Ну, та й Зінька! Уже ж я їй за се спідницю наберу... Така щира, така вірна! От і чужа, а й роду не треба!"

Почало темніти, а Параска від вікна не одходить. Світ то двоїться, то троїться у її очах, серце так б'ється! Он щось замаячило біля хвіртки.

– Здається, вона йде. Килино! – скрикує Параска. – Ти молодша, у тебе очі краще бачать – пізнавай, то не Зінька?

– Вона, – одгадує Килина.

Серце у Параски ще дужче забилося... Хоч би скоріше йшла, скоріше несла звістку... Вовтузиться чогось біля хвіртки!

– Та швидше! – кричить Параска, вибігаючи на двір стрівати подругу.

– Не поспішай, сестро, – махнувши рукою, мовила Зінька.

– Як?! – ледве чутно спитала Параска, і аж у очах у неї потемніло.

– Вийди, Килино, куди на годину; ми з Параскою побалакаємо, – каже Зінька, увійшовши у хату.

Килина вискочила у сіни і мала підслухувати під дверима. Та хитра Зінька – вона все знає, все чує – вийшла подивитися, де Килина, і вигнала її з сіней.

– Оце яке там святе та боже! – сердилася Килина, виходячи на двір.

– Не буде, і не жди! – мовила Зінька Парасці. Та пополотніла.

– Чому? – і сльози заграли у її чорних очах.

– Не сердься тільки, що скажу усю правду про його. Бо дурний! – он чому. Я тобі зараз розкажу усе. Приходжу ото я до його. "Чого?" – питає, насупившись. Я так далеко заходжу. Провідати, кажу, як живе, що поробляє. Одійшов трохи, просе сідати. Сіла я. Слово по слову, я й почала здалека закидати про той вечір невдачливий, що яких він сліз приніс тобі, як ти журилася-побивалася. Любить, кажу, вона вас; так любить – душі не чує. Готова усе для вас зробити. Тепер, кажу, той луципір, дівер її, хворає, з хати не виходить. То от коли і діло б поправити. Приходьте, кажу, сьогодні вечерком. Та тихо та гарно так посидимо, побалакаємо – усього доволі буде. Боже ж мій! як же скочить він. "Що се ви, каже, знову мене підвести хочете? Що череватій сучці не заманеться, а ви її примхи справляєте? Вон з хати!"... Не повіриш – краще б він мене по щоді ударив, ніж отим словом, як кип'ятком, опік. Не знаю, як я і схопилася, що казала йому, як і двері знайшла... Як бачу, сестро, наплювати тобі на свого кума – не варт він слова путнього; не варт того, що ради його ми сьогодні, як дурні, цілий день бігали, нишпорили! – закінчила Зінька.

Параска сиділа на лаві і, схилившись, мовчала. Слова Зіньки, наче молотком, били у її голову, у виски, трудили у вухах. "Череватій сучці" ножом угородилося у її серце і гострим боком поверталось там. Гіршої образи, більшої образи не було у той час для неї! То була правда, гірка правда. Вона сама чула, як та правда кидалась під її серцем,

як вона не раз радісну череду думок повертала у люту тугу. Те мужича не дає їй покою, завжди нагадує про її долю. Вона стягувалася міцніше, щоб від людей затаїти своє лихо. А отже і не затаїла. Він побачив, він примітив... Вона ще молода така, їй би тільки жити та гуляти. Вона так любила і любить його, що на все піде... а він каже:

"Чого череватій сучці не заманеться?.." Що ж тепер заспівають Яків, Настя, коли до їх дійде про се чутка? Що люди скажуть?

- Чого ж ти мовчиш? чому нічого не кажеш? - спитала її Зінька. - Чи йти по добрих людей, скликати, щоб поїли те, що напорали. Чи собакам віддати?

- Собакам віддам! Собакам! - скрикнула Параска, скікнувши з полу. - Килино! - гукнула вона на наймичку.

- Уже все перебалакали, - бурмотала та, увіходячи в хату. - Чого?

- Виймай усе з печі!.. Усе, усе витягай. Та мерщій, - приставала Параска.

- Дайте ж хоч світло засвітити, - одказала Килина.

Засвітили світло. Зінька ще ніколи не бачила Параски такої блідої, такої рішучої на все. Вона вся тремтіла, а очі, як жар, горіли.

- Витягай! - крикнула Параска і, не дожидуючи, поки Килина витягла горщик з печі, сама з-серед череня ухопила один і швиргнула у помийницю.

- Параско! Чи ти в своїй сорочці? Що се ти робиш? - зупиняла Зінька.

- Не займай мене!.. Не руш!.. Витягай! - кричить знову Параска на Килину, що стояла з кочергою і дивилася на хазяйку, чи не збожеволіла, була, та.

- Витягай, кажу! - гукає Параска.

Килина витягла кашник... Пшоняна каша на молоці так і пороснула по долівці.

- Параско, оханись! - ухопила її за руку, вговорює Зінька.

- Не руш мене, - просить Параска, - не руш... Витягай!

- Нащо бити? - поперечила і Килина.

Параска вихопила кочергу з рук Килини і почала нею гамселити горшки у печі. Зінька й Килина кинулись до неї, вирвали кочергу і, взявши за руки, одвели геть від печі і посадили на лаві.

- Оце, господи, твоя воля! Оце!.. Що це з тобою? - торохтіла Зінька і, набравши води у рот, приснула на лице Парасці. Та, як огонь, спалахнула.

- Що я, скажена? божевільна? Вон з моєї хати! - крикнула Параска на Зіньку.

- Та, Параско, оханись.

- Вон з хати! - одно гукає Параска.

- Не піду! - рішуче одказала Зінька. - Ти чуєш, що я сказала: не піду - і не піду! А тільки будеш таке робити - ще зв'яжу. Чуєш? - уже свариться Зінька.

- Господи! що ж мені робити на світі? - скрикнула Параска, упавши опукою на піл, і заголосила...

Вона не пам'ятала, що робила, не розбирала, що з нею творилося. То вона схоплювалася і вила на всю хату, то, прилігши, затихала, щоб через годину ще дужче завити, їй було так трудно, так тяжко! У неї під серцем кидалось нове життя, а їй здавалося, то її лихо підкидається, не дає покою, метає її на шмаття. Зінька стоїть коло

неї та все уговорює та угамовує. Килина болісно з-за Зіньки позирає на хазяйку. "Що з нею сталося? Була милісінька-здоровісінька, а тут, як пошепталися удвох з Зінькою – зразу таке її і схопило. Чи ця Зінька не знахурка, бува? Чи не піддала вона чого хазяйці?.." Такі думки клопотали наймиччину голову, і вона вже мала було бігти по людей, та Зінька зупинила.

– Не виходь нікуди, – сказала та. – Переплаче – перейде.

До півночі воловодилася Параска, а там – і мука свій кінець має, і на неї сон є – Параска затихла-заснула. Спершу все кидалась, жахалася, а далі – наче мертвим сном узялася... Лежить бліда, жовта; тільки її зітхання важке роздається раз поз раз по хаті.

На другий день вона не вставала; на третій, хоч і підвелася, походила, та знову лягла. Все жалілася на ноги – вони у неї перестали служити. Зінька від неї не одходить, то usługовує, то розговорює. Та, видко, не любо Парасці слухати, що плеще Зінька, вона часто одверталася від неї, закутувала голову платком і притворялася, буцім спить.

Раз вона сказала Кишині, як Зінька вийшла на часину з хати:

– Навіщо ти пускаєш її до мене? Коли немає її тут – мені мов і легше; а як гляну – вона сидить, – так мені і підступе під серце; наче докора та дивиться мені у вічі. Не пускай її!

– Як же мені не пускати їх? – спитала Килина. Параска замовкла і щось з тиждень мовчала. Зінька помітила, що, коли вона одійде куди – зараз і розмова підніметься в хаті, коли ж тільки вона на очі покажеться – неначе в домовині ущухне. Другі прийдуть провідати Параски – вона і підведеться, і розбалакається, а з нею – ні слова. Зінька з серцем, з виговором покинула Параску.

– Що, я не така, як другі? Я їй не служила, я їй не годила? Так, як треба було, то й Зінько, і сестро, а як прохворостили – то й пику свою одвертає.

На другий же день трохи не все місто заговорило про Парасчину болість – чого вона і від чого. Щира товаришка услужила своїй подрузі, і всі, далекі і близькі, сусіди розказували та реготалися, як Параска горшки товкла від невдачі.

Параска того нічого не чула; вона нігде не показувалась, навіть не виходила і з хати. Вона справді недугувала; до того прийшов і лист від чоловіка з полку, де він не гладить її за її бенкет з паничем. Яків таки написав до брата. Кругом вороги, кругом тяжкі її обсіли! Горенько їй, та ні з ким того її горя і поділити; досада давить за серце – а страшно її людям показати-відкрити. Видно, така вже її доля лихая! Видно, вона зародилась така безталанна! Як то хотілося погуляти, пожити – та ба! Вона боялася дивитися сама на себе, щоб не розстроюджувати свого серця: вона чула, як під ним її лихо колотилося.

Перед другою пречистою вона зовсім злягла; прийшлося бігти за бабою. На другий день пречистої у неї родилась дочка.

Коли її баба поздоровила з народженою – у неї серце наче хто у жмені здавив. Хоч би вже, коли малося родитись, то був би син, з ним менше клопоту, а то...

– Повійще! – зціпивши зуби, відказала вона бабі.